

ΠΡΟΘΕΣΗ, ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗ, ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Ἐνα ξεκαθάρισμα Λειτουργικῶν ὄρων*

ΥΠΟ

Ἰερέως ΠΑΥΛΟΥ Ι. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

Α'. Ἡ προβληματικὴ χρῆση τοῦ ὄρου «Προσκομιδῆ» στὴν σύγχρονη λειτουργικὴ πράξη.

Ὁ κρίσιμος χαρακτήρας τῶν λειτουργικῶν ὄρων.

Λέγοντας «*λειτουργικοὶ ὄροι*» ἐδῶ ἐννοοῦμε τὶς λέξεις ἐκεῖνες, μὲ τὶς ὁποῖες καθορίζονται πράξεις, κείμενα ἢ ἀντικείμενα τῆς λατρείας μας. Οἱ ὄροι «*Βάπτισμα*», «*Ἐσπερινός*», «*Εἴσοδος*», «*Ἄρτοκλασία*», «*Δισκοπότηρο*», «*Ἐπιτραχήλιο*», κ.λπ. εἶναι τέτοιοι λειτουργικοὶ ὄροι.

Ἡ χρῆση τῶν λειτουργικῶν ὄρων δὲν εἶναι, καὶ οὔτε πρέπει νὰ εἶναι, τυχαία. Οἱ λέξεις αὐτὲς κριθῆκαν καὶ καθιερώθηκαν ἀπὸ τὴν ζωντανὴ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀποκαλύπτουν τὴν σημασία ἢ τὴν λειτουργικότητα τῶν πραγμάτων ἢ τῶν πράξεων ποὺ προσδιορίζουν τὴν πράξη τῆς λατρείας. Ἄρα ἔχουν βαθὺ θεολογικὸ περιεχόμενο.

Ἄν, ὅπως ἔχει τονισθεῖ ἀπὸ σύγχρονο θεολόγο, «*ἡ θεολογία δὲν ἀποτελεῖ πολυτέλεια γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή*»¹, διότι οἱ θεολογικὲς

---

* Μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχουν ἤδη ἀσχοληθεῖ, παρουσιάζοντας μὴν λίγο διαφορετικὴ ἀποψη, οἱ Π. Τρεμπέλας, *Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1982, σσ. 17 κ.ε., 86-87· Ἰ. Φουντούλης, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικὰς Ἀπορίας*, τ. 2 (Ἀθήνα 1989) σσ. 240-241, τ. 3 (Ἀθήνα 1991) σσ. 42-44· R. Taft, *The Great Entrance*, (Orientalia Christiana Analecta 200), Roma 1978, σσ. 350-373· S. Parenti, «Nota sull' impiego del termine προσκομιδῆ nell' Eucologio Barberini gr. 336 (VIII sec.)», *Ephemerides Liturgicae* 103 (1989) σσ. 406-417. Παρὰ τὴν ἀπόκλιση ἀπόψεων, νομίζουμε τὰ συμπεράσματα ὄλων ἢ τῶν περισσοτέρων συγκλίνουν σὲ ἓνα σημεῖο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς παρούσης ἐργασίας, ὅτι εἶναι ἀτυχὴς ἡ χρῆση τοῦ ὄρου «Προσκομιδῆ» γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων πρὸ τῆς Λειτουργίας.

1. Πρβλ. Μητροπολίτου Περγάμου Ἰ. Ζηζιούλα, «Χριστολογία καὶ ὑπαρξή», *Σύναξη* 2 (1982) σ. 9.

ἀλήθειες γενικά είναι υπαρξιακές ἀλήθειες, δηλαδή συνδέονται με τὰ πὶο κρίσιμα καὶ καυτὰ προβλήματα τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως, αὐτὸ ἰσχύει ἴσως πολὺ περισσότερο γιὰ τὶς λειτουργικὲς θεολογικὲς ἀλήθειες καὶ τοὺς ἀντίστοιχους ὄρους, πὸ ἐκφράζουν τὴν ἄμεση σχέση με τὸ Θεὸ διὰ τῆς λατρείας. Π.χ. ὁ ὄρος «*Σῶμα Χριστοῦ*», με τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζεται ὁ Ἄρτος τῆς Εὐχαριστίας, ἔχει μοναδικὴ καὶ ἀποφασιστικὴ σημασία: ἢ Εὐχαριστία ἢ εἶναι Σῶμα Χριστοῦ ἢ δὲν εἶναι! Ὅποιαδήποτε ἀντικατάσταση ἢ σχετικοποίηση τοῦ ὄρου ἔχει ἀνυπολόγιστες συνέπειες.

Ἐπειδὴ λοιπὸν οἱ λειτουργικοὶ ὄροι ἔχουν τέτοιο οὐσιαστικὸ περιεχόμενο, εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖο νὰ χρησιμοποιοῦνται με ἀκρίβεια, καθαρότητα καὶ σαφήνεια. Ἐν τούτοις πολλὲς φορὲς καὶ γιὰ πολλοὺς καὶ ποικίλους λόγους ἐπικρατεῖ κάποια σύγχυση ὡς πρὸς τὴν χρῆση ὄρων καὶ ὀνομάτων, καὶ εἶναι καθήκον τῆς Λειτουργικῆς νὰ ἐπιχειρησεῖ ἕνα ξεκαθάρισμα.

Ἡ σημερινὴ χρῆση τῶν ὄρων Προσκομιδῆ καὶ Πρόθεση.

Ἡ λειτουργικὴ ἔρευνα, λοιπὸν, μᾶς ὀδηγεῖ στὴν διαπίστωση ὅτι ἐπικρατεῖ κάποια σύγχυση ὡς πρὸς τὴ χρῆση τῶν ὄρων «*Πρόθεση*» καὶ «*Προσκομιδῆ*». Στὴν σημερινὴ λειτουργικὴ πράξη Πρόθεση ἢ Προσκομιδῆ εἶναι βασικά ἢ πράξη τοποθέτησεως ἄρτου καὶ οἴνου στὰ ἱερὰ σκευὴ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὸ Μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Ἡ τελετὴ αὐτὴ σὲ σχέση με τὸ μυστήριο τῆς Εὐχαριστίας καὶ σὲ σύγκριση με τὰ ἄλλα μέρη τῆς Θείας Λειτουργίας, εἶναι ὀπωσδήποτε δευτερεύουσα καὶ προπαρασκευαστικὴ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι δὲν τελεῖται ἐντὸς τῆς Λειτουργίας, ἀλλὰ πρὸ αὐτῆς². Ἐπίσης ἄς σημειωθεῖ ὅτι δὲν καταλαμβάνει δικὴ τῆς θέσεως στὸ σύστημα τῶν Ἱερῶν τελετῶν ἢ ἀκολουθιῶν, ἀλλὰ τελεῖται κατὰ τὴν διάρκεια ὁποιασδήποτε ἀκολουθίας προηγεῖται τῆς Θείας Λειτουργίας³. Ἐπίσης ἡ τελετὴ αὐτὴ γίνεται ἀπὸ ἕναν μόνον κληρικὸ⁴ κατ' ἰδίαν σὲ ἕνα ὄχι κεντρικὸ μέρος τοῦ Ναοῦ ἢ

2. Ἡ Λειτουργικὴ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι ἡ Πρόθεση οὐδέποτε ἀποτελοῦσε μέρος τῆς Λειτουργίας. Ἡ ἰδέα ὅτι ἐτελεῖτο ἀμέσως πρὶν τὴν Μεγάλῃ Εἰσοδῷ ἀπεδείχθη μᾶλλον ρομαντικὴ. Βλ. κατωτέρω σημείωση 5.

3. Π.χ. ἂν, ὅπως συνηθίζεται στὴν Ἑλλάδα, τελεῖται Ὁρθρὸς πρὶν τὴν Λειτουργία, τότε ἡ Πρόθεση γίνεται κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ὁρθρου. Ἄν τελεῖται Ἐσπερινὸς πρὶν τὴν Λειτουργία, τότε γίνεται κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ἐσπερινοῦ. Ἄν, ὅπως συνηθίζεται στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ σὲ σλαβικὲς χώρες, τελεῖται ἡ ἀκολουθία τῶν Ὁρῶν πρὶν τὴν Λειτουργία, τότε γίνεται κατὰ τὴν διάρκεια τῶν Ὁρῶν.

4. Σήμερα ἡ Πρόθεση τελεῖται ἀπὸ Πρεσβύτερο. Ἡ Λειτουργικὴ Παράδοση ὁμῶς ἀπαιτεῖ μᾶλλον τὴν τέλεση τῆς Προθέσεως ἀπὸ Διάκονο.

του Ἱεροῦ Βήματος, καὶ δὲν συμμετέχουν σ' αὐτὴν οἱ λαϊκοί.

Προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν χρῆση τοῦ ὄρου «Προσκομιδῆ» στὴ σύγχρονη λειτουργικὴ πράξη.

Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖο μᾶς προβληματίζει, εἶναι τὸ ἐξῆς φαινόμενο: Ἐνῶ σήμερα ὁ ὄρος «Προσκομιδῆ» εἶναι συνώνυμος μὲ τὸν ὄρο «Πρόθεση» καὶ ἀπὸ κοινοῦ χαρακτηρίζουν τὴν τελετὴ προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων πρὶν τὴν Λειτουργία, ἐν τούτοις ὁ ἴδιος ὄρος «Προσκομιδῆ» ἢ «προσκομίζω» ἀπαντᾶται στὴν Λειτουργία καὶ σὲ δύο ἄλλες περιπτώσεις, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴν προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων πρὸ τῆς Λειτουργίας. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι οἱ ἐξῆς:

1. Μετὰ τὴν Μεγάλῃ Εἴσοδο: ἡ πρώτη εὐχὴ ποὺ διαβάζει ὁ Ἱερεὺς ἀμέσως μόλις τὰ Τίμια Δώρα τοποθετηθοῦν ἐπάνω στὴν Ἁγία Τράπεζα τιλοφορεῖται «*Εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς*».

2. Ὁ ὄρος «Προσκομιδῆ» ἀπαντᾶται ἐπίσης στὶς διακονικὲς αἰτήσεις μετὰ τὴν Ἀναφορὰ (τὸν καθαγιασμὸ τῶν Τιμίων Δώρων). Ἡ δευτέρῃ αἴτηση ἔχει ὡς ἐξῆς: «*Υπὲρ τῶν προσκομισθέντων καὶ ἁγιασθέντων Τιμίων Δώρων τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν*».

Τὸ γεγονός ὅμως, ὅτι ὁ ὄρος «Προσκομιδῆ» χρησιμοποιεῖται στὶς διαφορετικὲς αὐτὲς περιπτώσεις δημιουργεῖ αὐτομάτως κάποια ἐρωτήματα.

α. Ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ «*εὐχῆς Προσκομιδῆς*» μετὰ τὴν Μεγάλῃ Εἴσοδο τὸ ἐρώτημα εἶναι: ἂν «Προσκομιδῆ» εἶναι ἡ προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων καὶ αὐτὴ ἔχει ἐπιτελεσθεῖ πρὶν τὴν Θεία Λειτουργία, τί θέσῃ ἔχει μιὰ «*εὐχὴ Προσκομιδῆς*» στὸ μέσον τῆς Λειτουργίας, σὲ θέσῃ ἀπομεμακρυσμένη καὶ ἄσχετη μὲ τὴν τελετὴ τῆς «Προσκομιδῆς» (τῆς προετοιμασίας τῶν Δώρων). Εὐχὴ Προσκομιδῆς θὰ ἔπρεπε νὰ λέγεται μιὰ εὐχὴ ποὺ ἀποτελεῖ μέρος τῆς «Προσκομιδῆς» (τῆς προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων). Αὐτὴ ἡ εὐχὴ ὅμως, ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της, εἶναι ἐντελῶς ἄσχετη μὲ τὴν πράξη τῆς προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων. Ἄς λάβουμε μάλιστα ὑπ' ὄψῃ μας ὅτι τέτοια εὐχὴ, ἡ ὁποία ἐπισφραγίζει τὴν προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων, ὑπάρχει στὴν κατάλληλη θέσῃ. Εἶναι ἡ γνωστὴ «*Εὐχὴ Προθέσεως*», ποὺ ἀρχίζει μὲ τὰ λόγια «*Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν οὐρανὸν Ἄρτον ...*». Λοιπὸν, ὄχι μόνον ἡ Προσκομιδῆ ἔχει τελεσθεῖ πολὺ πρὶν, ἀλλὰ καὶ ἔχει δικὴ της εἰδικὴ εὐχὴ, ἡ ὁποία, ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της, θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθεῖ εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς. Τί θέσῃ ἔχει, λοιπὸν, σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς Λειτουργίας μιὰ ἄλλη «*εὐχὴ Προσκομιδῆς*», ἡ ὁποία δὲν συνδέεται μὲ τὴν τελετὴ τῆς Προσκομιδῆς;

β. Ἀκόμη δὲ πῶς περιέργω φαίνεται τὸ ἐξῆς: Ἡ εὐχή τοῦ Ἱερέως μετὰ τὴν Μεγάλῃ Εἴσοδο, ὅπως εἶπαμε, ὀνομάζεται «*εὐχή Προσκομιδῆς*», ἡ εὐχή εἰσάγεται ὅμως μὲ τὴν διακονικὴ αἴτηση: «*Ἐπεὶ τῶν προτεθέντων Τιμίων Δώρων τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν*».

γ. Σχετικὰ δὲ μὲ τὴν διακονικὴ αἴτηση, κατὰ τὴν ὁποία τὰ Τίμια Δῶρα μετὰ τὸν καθαγιασμὸ ἀποκαλοῦνται «*προσκομισθέντα*», τὸ ἐρώτημα εἶναι: γιατί τὰ Τίμια Δῶρα εἰδικὰ μετὰ τὸν καθαγιασμὸ ὀνομάζονται «*προσκομισθέντα*». Ἐὰν Προσκομιδὴ εἶναι ἡ προετοιμασία τῶν Δώρων πρὸ τῆς Λειτουργίας, τότε «*προσκομισθέντα*» εἶναι τὰ Δῶρα τότε, δηλ. μετὰ τὴν Προσκομιδὴ, τὴν προετοιμασία πρὶν τὴν Λειτουργία. Ἐν τούτοις πουθενά σὲ εὐχὲς ἢ αἰτήσεις πρὶν τὴν Ἐναφορὰ δὲν θὰ βροῦμε νὰ λέγονται τὰ Δῶρα «*προσκομισθέντα*», παρὰ μόνον μετὰ ἀπ' αὐτὴν. Στὶς διακονικὰς αἰτήσεις καὶ εὐχὰς πρὶν τὴν Ἐναφορὰ, λέγονται «*προτεθέντα*». Γιατί, λοιπόν, λέγονται «*προσκομισθέντα*» μετὰ τὴν Ἐναφορὰ;

Ἡ θέσις τῆς Προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων.

Στὸ παρελθόν, ὡς πρὸς τὸ ἐρώτημα γιατί ἡ εὐχή ἀμέσως μετὰ τὴν Μεγάλῃ Εἴσοδο λέγεται εὐχή Προσκομιδῆς, προτάθηκε ἡ ἀκόλουθη ἀπάντησις. Θεωρήθηκε πιθανόν, ὅτι σὲ παλαιότερους χρόνους ἡ προετοιμασία τῶν Δώρων — αὐτὸ ποῦ σήμερα λέγεται Προσκομιδὴ — δὲν γινόταν πρὶν τὴν Λειτουργία, ἀλλὰ ἀκριβῶς πρὶν ἢ μετὰ τὴν Μεγάλῃ Εἴσοδο, γι' αὐτὸ καὶ ὑπάρχει ἐκεῖ εὐχή Προσκομιδῆς. Κάποτε ὅμως, μεταφέρθηκε στὸ σημεῖο ποῦ βρίσκεται σήμερα καὶ ἐπικράτησε νὰ γίνεται πρὶν τὴν Λειτουργία. Σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἐξήγησι ἡ «*εὐχή τῆς Προσκομιδῆς*» μετὰ τὴν Μεγάλῃ Εἴσοδο δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἓνα κατάλοιπο αὐτῆς τῆς παλαιότερης θέσεως τῆς προετοιμασίας.

Τὸ ἐρώτημα ὅμως ποῦ γεννᾷ αὐτὴ ἡ θεωρία εἶναι τὸ ἐξῆς: Ἐὰν ὑπῆρξε τέτοια ριζικὴ μετάθεσις τῆς προετοιμασίας τῶν Δώρων, γιατί δὲν ἀκολούθησε τὴν μετάθεσις αὐτὴ καὶ ἡ εὐχή τῆς τελετῆς;

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ θεωρία ὅτι ἡ Πρόθεσις γινόταν κάπου περὶ τὴν Μεγάλῃ Εἴσοδο δὲν ἔχει πιά καμμιά ἰσχύ, διότι ἀποδείχθηκε ὅτι:

1. Γιὰ πολλοὺς αἰῶνες δὲν ὑπῆρχε καθόλου τελετὴ προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων.

2. Ὅταν καὶ ὅπου ἐμφανίστηκε τελετὴ προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων, ἡ θέσις τῆς ἦταν ἐξ ἀρχῆς πρὸ τῆς Λειτουργίας. Οὐδέποτε

υπήρξε τελετή προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων ἀμέσως πρὶν ἢ μετὰ τὴν Μεγάλη Εἴσοδος⁵.

Πὶδ συγκεκριμένα, ἡ τελετή προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων, ὅ,τι δηλαδὴ ὀνομάζουμε σήμερα Πρόθεση ἢ Προσκομιδή, εἶναι κάτι μεταγενέστερο στὴν ἐξέλιξη τῆς τάξεως τῆς Λειτουργίας. Στοιχεῖα αὐτῆς τῆς τελετῆς ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους γύρω στὸν 10ο αἰῶνα, καὶ μετὰξὺ τοῦ 13ου-15ου αἰῶνα ἀποκρυσταλλώθηκε στὴν πολύπλοκη μορφή τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει σήμερα. Τὸ θέμα ὅμως εἶναι ὅτι ὅποτε καὶ ὅπου ἐμφανίσθηκε αὐτὴ ἡ τελετή, ἦταν κάτι ποὺ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐμφανίσθηκε στὴ θέση ποὺ εὐρίσκεται σήμερα, δηλαδὴ πρὸ τῆς Θείας Λειτουργίας⁶. Ἄρα τὸ ἐρώτημα παραμένει: ἀφοῦ ἡ Πρόθεση ἢ Προσκομιδὴ τελεῖται πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς Λειτουργίας, τότε

1) πῶς καὶ γιατί ὑπάρχει εὐχὴ Προσκομιδῆς μετὰ τὴν Μεγάλη Εἴσοδος;

2) γιατί ἡ εὐχὴ αὐτὴ ἐνῶ λέγεται εὐχὴ Προσκομιδῆς εἰσάγεται μετὰ τὴν Διακονικὴ αἴτηση «*Ἐπὲρ τῶν προτεθέντων Τιμίων Δώρων τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν*», ὅπου τὰ Τίμια Δῶρα λέγονται «*προτεθέντα*» καὶ ὄχι προσκομισθέντα;

3) γιατί τὰ Τίμια Δῶρα ὀνομάζονται γιὰ πρώτη φορὰ «*προσκομισθέντα*» μετὰ τὸν Καθαγιασμὸ καὶ ὄχι πρὶν ἀπ' αὐτόν, ἀφοῦ ἔχει γίνεῖ ἡ «*Προσκομιδὴ*» ἤδη πρὶν τὴν Λειτουργία;

5. Τὸ ξεκαθάρισμα αὐτὸ ὀφείλεται βασικὰ στὸ μνημειώδες ἔργο τοῦ καθηγητῆ Robert Taft, *The Great Entrance*. Στὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ R. Taft ἀπέδειξε ὅτι, ὅταν ἐμφανίσθηκε κάποια τελετὴ προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων, αὐτὴ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς γινόταν πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς Λειτουργίας. Στὴν ἀρχὴ ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ πολὺ ἀπλὴ λειτουργικὴ πράξη, ἐξέλιξη τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε σήμερα «*Πρόθεση*» ἢ «*Προσκομιδὴ*». Ἡ ἀπλὴ αὐτὴ λειτουργικὴ πράξη εἶναι ἡ περισυλλογὴ τῶν δώρων τῶν πιστῶν στὸ Σκευοφυλάκιο ἀπὸ τοὺς Διακόνους. Οἱ πιστοὶ ἐρχόμενοι στὴν «*Σύναξη*» ἔφεραν μαζί καὶ τὰ Δῶρα τους, τὰ ὁποῖα παρέδιδαν στὰ χέρια τῶν Διακόνων στὸ Σκευοφυλάκιο. Λίγο πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς Λειτουργίας, οἱ Διάκονοι διάλεξαν τὴν ἀπαραίτητη ποσότητα Ἄρτων γιὰ τὴν Θεία Εὐχαριστία καὶ τοὺς τοποθετοῦσαν σὲ Δίσκους. Ὁ Ἐπίσκοπος τότε διάβαζε πᾶνω στοὺς Ἄρτους τὴν εὐχὴ «*Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον Ἄρτον...*», τὴν σημερινὴ δηλαδὴ «*εὐχὴ τῆς Προθέσεως*». Ἀφοῦ διάβαζε αὐτὴν τὴν εὐχὴ γινόταν ἡ Εἴσοδος τῆς Λειτουργίας, δηλαδὴ κλήρος καὶ λαὸς μαζί μετὰ τὸν Ἐπίσκοπο εἰσέρχονταν τελετουργικὰ στὸν ναὸ γιὰ νὰ τελεσθεῖ ἡ Θεία Λειτουργία. Ἡ προετοιμασία λοιπὸν τῶν Τιμίων Δώρων, ποὺ ὀνομάζεται σήμερα «*Πρόθεση*» ἢ «*Προσκομιδὴ*», δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς ἀπλῆς πράξεως ἐπιλογῆς τῶν καταλλήλων γιὰ τὴν Λειτουργία Ἄρτων, ποὺ ἔκαναν οἱ Διάκονοι, καὶ τῆς εὐχῆς τῶν Ἄρτων, ποὺ διάβαζε ὁ Ἱεράρχης στὸ Σκευοφυλάκιο πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς Λειτουργίας.

6. *Ε. ἀ.*, σσ. 11-34.

Ὁ μόνος τρόπος νὰ δοθεῖ μιὰ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι ἡ προσεκτικὴ καὶ ἐπιμελὴς μελέτη τῶν πηγῶν.

Β'. Ἡ χρῆση τοῦ ὄρου «Προσκομιδῆ» στὴν Λειτουργικὴ Παράδοση.

«Προσκομιδῆ» = ἡ Θεία Λειτουργία γενικά.

Ὅπως εἶπαμε, ἐνῶ ἡ τελετὴ, ποὺ λέγεται σήμερα «Πρόθεση» ἢ «Προσκομιδῆ», ἐφανίσθηκε πολὺ ἀργότερα, αὐτοὶ οἱ δύο ὄροι χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ πολὺ νωρίτερα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι χρησιμοποιοῦνται μὲ ἄλλο νόημα! Ὅπου συναντᾶμε τοὺς ὄρους «Προσκομιδῆ» ἢ «Πρόθεση» κατὰ τὴν πρώτη χιλιετία, σημαίνουν κάτι ἄλλο καὶ ὄχι τὴν προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων, ἀφοῦ αὐτὴ δὲν ὑπῆρχε.

Ὁ ὄρος τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχικὴ χρῆση εἶναι σαφέστερη στὶς λειτουργικὲς πηγές εἶναι ὁ ὄρος «Προσκομιδῆ». Στὴν συνέχεια τοῦ ἀρθροῦ μας αὐτοῦ θὰ ἐπιχειρήσουμε ἓνα ξεκαθάρισμα τοῦ ὄρου «Προσκομιδῆ» στὴν Λειτουργικὴ Παράδοση, καὶ ἐλπίζουμε σὲ ἐπόμενο ἀρθρο μας νὰ ἀσχοληθοῦμε καὶ μὲ τὴν Πρόθεση.

Ὅσον ἀφορᾷ, λοιπόν, τὴν χρῆση τοῦ ὄρου «Προσκομιδῆ», ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν πηγῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Παραδόσεως μᾶς ὀδήγησε στὸ ἐξῆς συμπέρασμα: Σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ κειμένων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας φαίνεται ὁ ὄρος «Προσκομιδῆ» νὰ χαρακτηρίζει ὀλόκληρη τὴν Θεία Λειτουργία⁷. Π.χ. στοὺς Ὅρους κατ' ἐπιτομὴν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου στὴν ἐρώτηση 310 διαβάζουμε:

«Εἰ χρη εἰς κοινὸν οἶκον προσκομιδὴν γενέσθαι;».

Καὶ ἡ ἀπάντηση εἶναι ἡ ἐξῆς:

«Ὡσπερ οὐδὲν κοινὸν σκεῦος ἐπιτρέπει ὁ λόγος εἰσφέρεισθαι εἰς τὰ ἅγια, οὕτως οὐδὲ ἅγια εἰς κοινὸν οἶκον ἐπιτελεῖσθαι...»

καὶ συνεχίζει

«... μήτε τὸ κοινὸν δεῖπνον ἐν ἐκκλησίᾳ ἐσθίειν καὶ πίνειν, μήτε τὸ Κυριακὸν Δεῖπνον ἐν οἰκίᾳ καθυβριζειν ...»⁸.

Ὁ ὄρος «Προσκομιδῆ» στὸ κείμενο αὐτὸ ἀποκλείεται νὰ σημαίνει τὴν προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων, διότι τότε δὲν ὑπῆρχε τέτοια τελετὴ, ἀλλὰ οὔτε ἔχει νόημα ἡ ἐρώτηση ἐὰν πρόκειται ἀπλῶς περὶ τῆς προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων. Τὸ νόημα τῆς ἐρωτήσεως δὲν εἶναι ἂν μπορεῖ ἡ προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων νὰ γίνῃ σὲ

7. Θὰ θέλαμε νὰ τονίσουμε ἐδῶ τὸ «φαίνεται», διότι ὅπως θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια δὲν ἦταν αὐτὴ ἡ ἀρχικὴ χρῆση τοῦ ὄρου.

8. Βλ. ΒΕΠ 53, σ. 362.

ιδιωτική κατοικία, αλλά αν μπορεί όλη ή Λειτουργία να γίνει σε ιδιωτική κατοικία. Είναι επίσης σαφές στο κείμενο αυτό του Μ. Βασιλείου, ότι ο όρος «Προσκομιδή» χρησιμοποιείται ως ισοδύναμος με τους όρους «*ἅγια ἐπιτελείσθαι*» και «*Κυριακὸν Δείπνον*», όροι που επίσης σημαίνουν γενικά τὴν Λειτουργία⁹. Λοιπὸν ἡ ἐρώτηση «*εἰ χρὴ εἰς κοινὸν οἶκον προσκομιδὴν γενέσθαι;*» θὰ μπορούσε ἀπλὰ νὰ μεταφρασθεῖ σὲ σύγχρονη γλῶσσα ὡς: «*ἐπιτρέπεται νὰ γίνει ἡ Θεία Λειτουργία σὲ σπίτι;*».

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι παρεμφερῆς κανόνας μὲ αὐτὸν τοῦ Μ. Βασιλείου ἐπαναλαμβάνεται ἀργότερα ἀπὸ Σύνοδο χρησιμοποιώντας τὸν ὅρο «*Λειτουργία*» στὴ θέση τοῦ ὅρου «*Προσκομιδή*».

«*Τοὺς ἐν τοῖς εὐκτηρίοις οἴκοις, ἔνδον οἰκίας τυγχάνουσι, λειτουργοῦντας Κληρικοὺς ...*».

διαβάζουμε στὸν 31ο κανόνα τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου¹⁰.

Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς ἰδίας περιπυ ἐποχῆς, στὸ ὁποῖο φαίνεται πάλι νὰ ταυτίζονται Προσκομιδὴ καὶ Λειτουργία, εἶναι μιὰ διήγηση στὴν Φιλόθεο Ἱστορία τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου περὶ τοῦ ἀσκητοῦ Μάριος. Παραθέτουμε ἀπόσπασμα τῆς σχετικῆς διηγήσεως:

«*... Ἐννεήκοντα ἔτη βεβιωκῶς, τοῖς ἐξ αἰγείων τριχῶν κατεσκευασμένοις ἱματίοις ἐχρήτο. Ἄρτος δὲ καὶ ἄλες ὀλίγοι τῆς τροφῆς αὐτῷ τὴν χρεῖαν ἐπλήρου. Ποθήσας δὲ διὰ χρόνου μακροῦ τὴν πνευματικὴν καὶ μυστικὴν θυσίαν προσφερομένην ἰδεῖν, ἤτησεν ἐκεῖ γενέσθαι τὴν τοῦ θεοῦ δώρου προσκομιδὴν. Ἐγὼ δὲ ἀσμένως ὑπήκουσα, καὶ τὰ ἱερὰ σκευὴ κομισθῆναι παρασκευάσας, οὐ πόρρωθεν γὰρ ἦν τὸ χωρίον, καὶ ταῖς Διακόνων χερσὶν ἀντὶ θυσιαστηρίου χρησάμενος, τὴν μυστικὴν καὶ σωτηριον θυσίαν προσήνεγκα. Ὁ δὲ πάσης ἡδονῆς ἐνεφορεῖτο πνευματικῆς, καὶ αὐτὸν ὄραν τὸν οὐρανὸν ὑπελάμβανε, καὶ ἔφρασκεν οὐδέποτε εὐφροσύνης ἀπολελανκέναι τοιαύτης ...*»¹¹.

Εἶναι σαφές στὸ κείμενο αὐτό, ὅτι προσκομιδὴ τοῦ θεοῦ Δώρου καὶ προσφορά τῆς μυστικῆς θυσίας ταυτίζονται. Τὸ νόημα εἶναι σαφές: ὁ γέροντας ἀσκητῆς ἤθελε νὰ τελεσθεῖ ἡ Θεία Λειτουργία στὸν τόπο τῆς ἀσκήσεώς του.

9. Πρβλ. κανόνες 29 καὶ 31 τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ 41 Καρθαγένης, βλ. Γ. Α. Ράλλη - Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα τῶν Θεῶν καὶ ἱερῶν Κανόνων*, Ἀθήνησιν 1852, τ. 2, σ. 367, 371, τ. 3, σ. 405, ἀντιστοιχῶς.

10. Ράλλη - Ποτλή, ἔ.α., σ. 371.

11. Migne P.G. 82, 1429D.

Τὴν χρῆση αὐτῆ τοῦ ὄρου κατὰ τὴν ὁποία Προσκομιδὴ σημαίνει ἀπλῶς «ἡ Θεία Λειτουργία», ἀπηχοῦν ἐπίσης πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα σωζόμενα χειρόγραφα Εὐχολόγια τοῦ βυζαντινοῦ Λειτουργικοῦ τύπου.

Χαρακτηριστικὲς ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι π.χ. οἱ διατάξεις τῆς ἀκολουθίας καθαγιασμοῦ τοῦ Ἁγίου Μύρου στοὺς κώδικες τοῦ 12ου ἢ 13ου αἰῶνος Κρυπτοφέρρης Γ β 1 καὶ Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 662. Σύμφωνα μὲ τοὺς κώδικες αὐτοὺς ὁ καθαγιασμὸς τοῦ Ἁγίου Μύρου γίνεται κατὰ τὴν διάρκειά τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς Μεγάλης Πέμπτης μετὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν Τιμίων Δώρων. Στὴν περιγραφή λοιπὸν τῆς τελετῆς μετὰ τις εὐχὲς τοῦ Καθαγιασμοῦ τοῦ Ἁγίου Μύρου ὑπάρχει ἡ διάταξη, ὅτι μετὰ τὴν Ἐναφορὰ καὶ τὸν καθαγιασμὸ τοῦ Ἁγίου Μύρου «*γίνεται τῶν πυλῶν ἢ ἀνοιξίς καὶ προσαναπληροῖ ὁ ἀρχιερεὺς τὰ ἐπόμενα τῆς θείας Προσκομιδῆς*»¹². Καὶ πάλιν εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ ὄρος Προσκομιδὴ χρησιμοποιεῖται γενικὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς Θείας Λειτουργίας. Εἶναι ἀδιανόητο στὴν διάταξη αὐτῆ τὰ «*ἐπόμενα τῆς θείας Προσκομιδῆς*» νὰ εἶναι τὰ ἐπόμενα τῆς Προσκομιδῆς μὲ τὴν σημερινὴ ἔννοια, δηλαδή, τῆς προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων πρὸ τῆς Λειτουργίας, διότι ἤδη βρισκόμαστε σχεδὸν στὸ τέλος τῆς Λειτουργίας μετὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν Τιμίων Δώρων.

Ὅμοιως σ' ἓναν ἀρχαιότερο κώδικα, τὸν Βαρβερινὸ 336 τοῦ 8ου αἰῶνος, στὸ τέλος τῆς χειροτονίας Διακόνου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς διάταξη, στὴν ὁποία ὅπως φαίνεται οἱ ὄροι «*Προσκομιδὴ*» καὶ «*Θεία Λειτουργία*» ταυτίζονται:

«*ἔξεσιν τὴν τοῦ διακόνου καὶ τῆς διακονίσης χειροτονίαν καὶ ἐπὶ τελείας προσκομιδῆς καὶ ἐπὶ προηγιασμένων γενέσθαι*»¹³.

Τὸ ὅτι σ' αὐτὴν τὴν Διάταξη ὑποφώσκει ἡ ταύτιση τῶν ὄρων Προσκομιδὴ καὶ Λειτουργία γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια διάταξη σ' ἓναν ἄλλο λίγο μεταγενέστερο κώδικα, τὸν Coislinus gr. 213 τοῦ ἔτους 1027, διατυπώνεται μὲ τὸν ὄρο «*Λειτουργία*» στὴν θέση τῆς «*Προσκομιδῆς*»:

«*Καὶ ταῦτα μὲν ὅτε γίνεται λειτουργία τελεία, ἐπεὶ δὲ ἔξεσιν τὴν τοῦ διακόνου καὶ τῆς διακονίσης χειροτονίαν καὶ ἐν τοῖς προηγιασμένοις ποιεῖν*»¹⁴.

12. Κρυπτοφέρρης Γβ1, φ. 71, Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης 662, φ. 96'. Βλ. Μ. Arranz, *L' Eucologio Constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, Roma 1996, σ. 219.

13. φ. 168'. Βλ. S. Parenti e E. Velkovska, *L' Eucologio Barberini gr. 336*, Roma 1995, σ. 184.

14. φ. 31'. Βλ. Μ. Arranz, *ἔ.α.*, σ. 156.

Ὅμοιως σὲ ἕναν ἄλλον ἀρχαιότατο κώδικα, τὸν ἐλληνικὸ κώδικα 226 τῆς βιβλιοθήκης τῆς Πετροπούλεως, τοῦ 10ου αἰῶνος, ὁ τίτλος τῆς εὐχῆς τοῦ Τρισαγίου ὕμνου στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι:

«*εὐχή τοῦ Τρισαγίου τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Χρυσοστόμου*»¹⁵.

Δηλαδή, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα,

«*εὐχή τοῦ Τρισαγίου τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου*».

Μιὰ ἄλλη ἐπίσης χαρακτηριστικὴ χρῆση τοῦ ὄρου «*Προσκομιδή*» ὡς ταυτόσημου μὲ τὴν «*Θεία Λειτουργία*» βρισκόμε ἀπὸ τὸν κώδικα Κρυπτοφέρρης Γ.β. 7, τοῦ 10ου πάλι αἰῶνος. Στὴν Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἡ εὐχή τοῦ πρώτου Ἀντιφώνου τῆς Λειτουργίας, ποὺ εἶναι καὶ ἡ πρώτη εὐχή τῆς Λειτουργίας, ἔχει τὸν ἐξῆς τίτλο

«*Εὐχή γινομένης Προσκομιδῆς, Ἀντιφώνου α'*»¹⁶.

Νομίζουμε ὅτι τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε μέχρι ἐδῶ εἶναι ἐπαρκῆ. Τίτλοι εὐχῶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος τῆς Λειτουργίας ἐμφανίζονται στὰ χειρόγραφα μὲ τὸν ὄρο «*Προσκομιδή*» προφανῶς μὲ τὴν σημασίαν γενικὰ τῆς Θείας Λειτουργίας!

«Προσφορά» = ἡ Θεία Λειτουργία γενικὰ.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴν περαιτέρω ἐρευνα περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ὄρου «*Προσκομιδή*» θὰ θέλαμε ἐδῶ νὰ σημειώσουμε κάτι σχετικὰ μὲ ἕναν ἄλλον συναφῆ λειτουργικὸ ὄρο, τὸν ὄρο «*Προσφορά*».

Κατ' ἀρχὰς κυριολεκτικὰ οἱ ὄροι «*προσκομιδή*» καὶ «*προσφορά*» εἶναι συνώνυμοι, καὶ οἱ δύο σημαίνουν βασικὰ προσφέρω, δίδω, παραδίδω, φέρω κάτι πρὸς κάποιον.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ὅπως ὑπῆρξε ἐποχὴ ποὺ ἡ Λειτουργία γενικὰ ὀνομαζόταν Προσκομιδή, τὴν ἴδια περίοδο βρισκόμε καὶ τὸν συνώνυμο ὄρο «*προσφορά*» ὡς τίτλο ὅλης τῆς Λειτουργίας. Θὰ ἀρκεστοῦμε σὲ δύο μόνο παραδείγματα ἐπ' αὐτοῦ:

Ὁ κανόνας τοῦ Μ. Βασιλείου ποὺ εἶδαμε πρὸ πάνω καὶ ὁ ὁποῖος περιέχει τὸν ὄρο «*προσκομιδή*», ἀπαντᾶται καὶ σὰν 28ος κανόνας τῆς ἐν Λαοδικείᾳ τοπικῆς Συνόδου μὲ τὸν ὄρο «*Προσφορά*»:

«*Ὅτι οὐ δεῖ ἐν τοῖς οἴκοις Προσφορὰν γίνεσθαι παρὰ Ἐπισκόπων ἢ Πρεσβυτέρων*»¹⁷.

15. φ. 17'. Βλ. Π. Κουμαριανός, *Il Codice 226 della Biblioteca di San Pietroburgo*, Roma 1996, (Ἀνέκδοτη Διδακτορικὴ Διατριβὴ ὑποβληθεῖσα στὸ Ποντιφικὸ Ἰνστιτούτο Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τοῦ Γρηγοριανοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης) σ. 31.

16. φ. 119'. Βλ. G. Passarelli, «L' Eucologio Cryptense G. β. VII (sec. X)» (*Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 36), Θεσσαλονίκη 1982, σ. 157.

17. Ράλλη - Ποτλῆ, *ἐ.ἀ.*, τ. 3, σ. 224.

Μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος «*Προσφορὰ*» καὶ στὴν 1η Ἀπόκριση τοῦ Ἀγίου Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας:

«*Ἐὰν παιδίον κατηχούμενον ὡς ἐτῶν ἐπτὰ, ἢ ἄνθρωπος τέλειος, εὐκαιρήσῃ πού, Προσφορᾶς γινομένης, καὶ ἀγνοῶν μεταλάβῃ, τί ὀφείλει γίνεσθαι περὶ αὐτοῦ*»¹⁸.

Δηλαδή, ἂν κάποιον παιδίον κατηχούμενον (ἀβάπτιστο) μέχρι ἐπτὰ χρονῶν, ἢ ἐνήλικος, τύχει νὰ βρεθεῖ κάπου πού γίνεται Λειτουργία καὶ ἀγνοώντας μεταλάβῃ, τί πρέπει νὰ γίνει;

Γιατί, ὅμως, ἡ Θεία Λειτουργία ὀνομάσθηκε Προσκομιδὴ ἢ Προσφορὰ;

Καὶ αὐτῆς τῆς ἀπορίας τὴν ἀπάντηση θὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἔρευνα τῶν πηγῶν.

Ἡ ἀκριβέστερη χρῆση τοῦ ὄρου «Προσκομιδὴ» στὴν λειτουργικὴ παράδοση.

Ἐνῶ, ὅπως εἶπαμε, σὲ πολλὰ μαρτυρίες φαίνεται ὅτι «*Προσκομιδὴ*» σήμαινε γενικὰ τὴν Λειτουργία, ἐν τούτοις μιὰ προσεκτικώτερη μελέτη τῶν πηγῶν μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι «*Προσκομιδὴ*» ὀνομαζόταν κυρίως ἡ ΕΥΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ, ἡ μεγάλη δηλαδή ἐκείνη κεντρικὴ εὐχὴ τῆς Λειτουργίας, μὲ τὴν ὁποία ἐπιτελεῖται ὁ καθαγιασμὸς τῶν Τιμίων Δώρων καὶ ἡ μεταβολὴ τους σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ¹⁹!

Σύμφωνα μὲ τὴν σαφὴ μαρτυρία ἀρχαιοτάτων πηγῶν ἡ Ἀναφορὰ λεγόταν «*Προσκομιδὴ*», λεγόταν ἐπίσης καὶ «*Προσφορὰ*», πού ὅπως εἶδαμε εἶναι ὄρος συνώνυμος μὲ τὸν ὄρο «*Προσκομιδὴ*». Τὸ πρῶτο κείμενο, τὸ ὁποῖο ἀναφέρουμε πρὸς ἐπίρρωση τῆς θέσεως αὐτῆς, εἶναι μιὰ διήγησις ἀπὸ τὸ Λειμωνάριο τοῦ Ἰωάννου Μόσχου²⁰. Στὴ

18. Ράλλη - Ποτλῆ, *ἑ.ἀ.*, τ. 4, σ. 331.

19. Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ τὸ ἐξῆς: Ἐχει δυστυχῶς ἐπικρατήσῃ νὰ θεωρεῖται ὡς εὐχὴ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν Τιμίων Δώρων ἓνα μέρος μόνο τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς καὶ ὄχι ὀλόκληρη ἡ Ἀναφορὰ. Θεωρεῖται δηλαδή συνήθως ὡς εὐχὴ τοῦ καθαγιασμοῦ ἢ Ἐπίκληση καὶ μόνο («*μεμνημένοι τοίνυν τῆς σωτηρίου ταύτης ἐντολῆς... ἕως... Ἐξαιρέτως...*»). Ἐν τούτοις τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ ἓνα μέρος τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς. Ἡ Ἀναφορὰ ἀρχίζει μετὰ τὴν ἐκφώνηση «*Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ*» καὶ τελειώνει μὲ τὸ «*Καὶ ἔσται τὰ ἔλεῃ τοῦ μεγάλου Θεοῦ...*», πρὶν τὰ Πληρωτικὰ πού προηγούνται τοῦ Πάτερ ἡμῶν.

20. Ὅλα τὰ κείμενα ἀπὸ τὸ Λειμωνάριο τοῦ Ἰωάννου Μόσχου πού ἀκολουθοῦν ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τὸν 2ο τόμο τῆς Φιλοκαλίας τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν τῆς σειράς «*Πατερικαὶ Ἐκδόσεις Ἱεραρχοῦ ὁ Παλαμάς*», Θεσσαλονίκη 1987.

διήγηση 25 αναφέρεται ότι κάποιος μοναχός από το κοινόβιο του Χουζιβᾶ «ἦν μαθὼν τὴν προσκομιδὴν τῆς ἁγίας Ἀναφοράς». Καὶ ἡ διήγησις περὶ τοῦ μοναχοῦ αὐτοῦ συνεχίζει ὡς ἑξῆς:

«Ἐν μιᾷ οὖν ἐπέμφθη ἐνέγκαι εὐλογίας (= τὰ πρόσφορα), καὶ ἐρχόμενος ἐν τῷ μοναστηρίῳ εἶπε τὴν προσκομιδὴν ... καὶ τὰς αὐτὰς εὐλογίας προέθηκάν ἐν τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ οἱ διάκονοι· καὶ ἐν τῷ προσκομιζέειν τὸν ἀββᾶν Ἰωάννην τὸν τότε πρεσβύτερον ... οὐκ ἐθεάσατο κατὰ τὸ ἔθος τὴν ἐπιφοίτησιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καὶ λυπηθεὶς ... εἰσῆλθεν ἐν τῷ διακονικῷ κλαίῳν ... καὶ φαίνεται αὐτῷ ἄγγελος Κυρίου λέγων ὅτι· ἐξότου ἐν τῇ ὁδῷ ἐπικομιζόμενος τὰς εὐλογίας ὁ ἀδελφὸς ἔλεγεν τὴν ἁγίαν ἀναφοράν, ἡγιασθησαν ...».

Ἄντι οἰοῦδηποτε ἄλλου σχολιασμοῦ νομίζουμε ἀρκεῖ ἡ παρατήρηση ὅτι τὸ ἴδιο γεγονός στὴν ἀρχὴ τῆς διηγήσεως περιγράφεται ὡς «εἶπε τὴν προσκομιδὴν», στὴν συνέχεια διατυπώνεται ὡς «ἔλεγεν τὴν ἁγίαν ἀναφοράν»²¹.

Στὴ διήγηση, ἐπίσης, 96 εὐρίσκουμε τὴν ἴδια ἐναλλαγὴ ὄρων:

«Δηλοῖ ὁ ἀββᾶς Συμεὼν τῷ ἀββᾷ Ἰουλιανῷ, λέγων ... εἴ τις ἐὰν προσκομιῇ ἐν τῷ κοινοβίῳ ὑμῶν, ἔχετε ἐκεῖ γέροντα ὀνόματι Πατρίκιον· οὗτος δὲ ὁ γέρον ἴσταται ἔξω τοῦ ἱερατείου, ὑποκάτω πάντων, πλησίον τοῦ κατὰ δυσμὰς τοίχου τῆς ἐκκλησίας καὶ λέγει αὐτὸς τὴν ἁγίαν εὐχὴν τῆς προσκομιδῆς, καὶ αὐτοῦ λογιζεται ἡ ἁγία ἀναφορά»²².

Στὴ διήγηση 108, ἐπίσης:

«πρεσβύτερος ἐν μιᾷ διεβλήθη τῷ ἐπισκόπῳ ... καὶ ἀγνοῶν τὰ κατ' αὐτὸν ὁ ἐπίσκοπος ... δέδωκεν αὐτὸν ἐν τῇ φυλακῇ ... Ὡς οὖν ἦν ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ, ἔφθασαν ἐν ἁγία Κυριακῇ καὶ τῇ νυκτὶ φαίνεται αὐτῷ νεώτερός τις εὐειδῆς πάνυ, λέγων αὐτῷ· ἐγείρου πρεσβῦτα, ὕπαγε ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ σου, ἵνα τὴν ἁγίαν ποιήσης προσκομιδὴν ... Νομίσας ὁ ἐπίσκοπος ὅτι ἀπέδρασαν ἀποστέλλει ἓνα παῖδα τοῦ ἐπισκοπείου λέγων· ἀπελθε καὶ βλέπε τὸν πρεσβύτερον εἴ ἐστὶν ἐν τῷ κτήματι αὐτοῦ ... Ἀπελθὼν οὖν ὁ παῖς εὗρεν αὐτὸν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὴν ἁγίαν ἀναφοράν ποιούντα καὶ ἐπαναλύσας εἶπε τῷ ἐπισκόπῳ, ὅτι· ἐκεῖ ἐστὶ καὶ ὅτι προσκομιζόντα αὐτὸν ἔφθασα ...»²³.

21. Ἐ.ἀ., σσ. 48-50. Βλ. καὶ Ε. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, Ἀθήνα 1979, σ. 269.

22. Ἐ.ἀ., σσ. 184-186.

23. Ἐ.ἀ., σσ. 210-212.

Στην διήγηση, τέλος, 150 είναι ακόμη σαφέστερη ή ταύτιση τών ὄρων «*Προσκομιδή*» καί «*Ἀναφορά*», καί μάλιστα εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται περὶ εὐχῆς.

Ἡ διήγηση λέγει ὅτι κάποιος ἐπίσκοπος διεβλήθη στὸν Ρώμης Ἀγαπητὸ καὶ γι' αὐτό, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη διήγηση, μπήκε κι αὐτὸς στὴν φυλακή. Τὸ Σάββατο, ὅμως, ὁ Ρώμης Ἀγαπητὸς πήρε ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ βγάλει τὸν διαβληθέντα ἐπίσκοπο ἀπὸ τὴν φυλακὴ καὶ νὰ τὸν βάλει νὰ λειτουργήσει:

«Ταύτη τῇ Κυριακῇ μὴ προσκομίσης ...» τοῦ εἶπε ἡ φωνὴ ποῦ ἄκουσε, *«... ὁ ἐπίσκοπος ὁ ἐν τῇ φυλακῇ ... ἐκεῖνον θέλω σήμερον ἵνα προσκομίση».*

Πράγματι, τὸ πρωὶ ὁ πάπας κάλεσε τὸν διαβληθέντα ἐπίσκοπο νὰ λειτουργήσει. Τοῦ λέγει λοιπόν:

«Σήμερον σὺ ἔχεις προσκομίσει. Καὶ δὴ παραστάντος αὐτοῦ τῷ ἀγίῳ θυσιαστηρίῳ καὶ τοῦ πάπα παρισταμένου πλησίον αὐτοῦ καὶ τῶν διακόνων κιγκλισάντων τὸ θυσιαστήριον, ἤρξατο ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἀγίας ἀναφορᾶς καὶ πληρώσας τὴν εὐχὴν τῆς ἀγίας προσκομιδῆς, πρὸ τοῦ συμπέρασμα ἐπιθῆ τῇ εὐχῇ, ἤρξατο ἐκ δευτέρου καὶ πάλιν καὶ τρίτου καὶ τετάρτου τῆς ἀγίας ἀναφορᾶς ...»²⁴.

Ἡ διήγηση μᾶς λέγει ὅτι ἐπανελάβε τέσσερες φορές τὴν εὐχὴ, ποῦ ὀνομάζει τὴν μία φορὰ «*Ἀναφορά*», μετὰ «*Προσκομιδῆ*» καὶ μετὰ πάλι «*Ἀναφορά*». Στὴν συνέχεια μᾶς λέει ὅτι ξανάρχιζε τὴν εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς πάλι καὶ πάλι, διότι δὲν ἔβλεπε τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ἀγίου Πνεύματος στὰ Τίμια Δῶρα, πράγμα ποῦ σημαίνει ὅτι ἐπρόκειτο ὄχι περὶ κάποιας ἄλλης εὐχῆς, ἀλλὰ περὶ τῆς εὐχῆς τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς, μὲ τὴν ὁποία γίνεται ἡ ἐπίκλησις τοῦ Ἀγίου Πνεύματος καὶ ὁ καθαγιασμὸς τῶν Τιμίων Δῶρων.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε ἐπίσης τὶς διηγήσεις 196²⁵ καὶ 199²⁶ ὅπου ἐπίμονα οἱ ὄροι «*Προσκομιδῆ*» καὶ «*Ἀναφορά*» ταυτίζονται.

Αὐτὴ ἡ χρῆση τοῦ ὄρου «*Προσκομιδῆ*» μὲ τὴν ἔννοια τῆς Ἀναφορᾶς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ὀρολογία ἀρχαίων Λειτουργιῶν, ὅπως οἱ δύο ἀρχαῖες Αἰγυπτιακὲς Λειτουργίες τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου²⁷ καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου²⁸. Ἡ χρῆση τοῦ ὄρου «*Προσκομιδῆ*» εἶναι τόσο σαφὴς καὶ καθαρὴ σ' αὐτὲς τὶς δύο περιπτώσεις, ποῦ

24. Ἐ.ά., σσ. 294-296.

25. Ἐ.ά., σ. 410 κ.έ.

26. Ἐ.ά., σ. 420 κ.έ.

27. ΒΕΠ 63, σσ. 11-28.

28. ΒΕΠ 56, σσ. 11-26.

Ίσως όλη ή προηγηθείσα και έπομένη έπιχειρηματολογία είναι περιττή. Στις Λειτουργίες αυτές ό τίτλος τής εύχης τής 'Αναφοράς είναι άπλώς «Προσκομδή».

Είναι χαρακτηρισικό ότι στην άλλη αρχαία Αίγυπτιακή Λειτουργία, αυτήν του άγίου Σεραπίωνος επισκόπου Θμούεως, στον τίτλο τής άγίας 'Αναφοράς χρησιμοποιείται ό συνώνυμος όρος «Πρόσφορο» (= «Προσφορά» = Προσκομδή): ό τίτλος τής 'Αναφοράς είναι άπλώς «Εύχή Πρόσφορου»²⁹. Παρομοίως στην Λειτουργία την γνωστή ως «του 'Αγίου και 'Αποστόλου Πέτρου» ό τίτλος τής 'Αναφοράς είναι «Εύχή επάνω τής Προσφοράς ...»³⁰.

Στην Λειτουργία του άγίου 'Ιακώβου του 'Αδελφοθέου παρατηρείται επίσης τό ίδιο φαινόμενο. 'Η πρό τής 'Αναφοράς σχετική διάταξη τής Λειτουργίας του άγίου 'Ιακώβου είναι: «*Αρχή τής Προσκομδής του άγίου 'Ιακώβου του 'Αδελφοθέου και κλητού 'Αποστόλου και δικαίου*»³¹.

'Ο τρόπος αυτός χρησιμοποιήσεως του όρου «Προσκομδή», ως συνωνύμου του όρου «'Αναφορά», άπηχείται επίσης ξεκάθαρα από την Νεαρά 137 του 'Ιουστινιανού³². Στο κεφ. 2, διαβάζουμε:

«... θεσπίζομεν, όσάκις χρεια γένηται έπίσκοπον χειροτονηθηναι ... άπαιτεΐσθαι πρότερον τον μέλλοντα χειροτονεΐσθαι ... άπαγγέλειν τούτον την θείαν προσκομδην την επί τή άγία κοινωνία γινομένην και την επί τῷ άγίῳ βαπτίσματι εύχην και τας λοιπάς προσευχάς ...».

29. F. X. Funk, *Didascalia et Constitutiones apostolorum II*. Torino 1964, σ. 172.

30. G. Passarelli, *έ.ά.* σ. 171.

31. B. - Ch. Mercier, «La Liturgie de S. Jacques. Edition critique, avec traduction latine» (*Patrologia Orientalis* 26.2), Paris 1946, σ. 184. Μεταξύ αυτής τής διατάξεως που αναφέραμε και τής 'Αναφοράς παρεμβάλλονται κάποιες εύχες προπαρασκευαστικές τής 'Αγίας 'Αναφοράς. 'Εν τούτοις είναι σαφές, ότι ή Προσκομδή συνδέεται με την 'Αναφορά: οι εύχες αυτές παρεμβάλλονται μεταξύ του 'Ασπασμού και τής 'Αναφοράς. Σέ όλες τις 'Ανατολικές Λειτουργίες άμέσως μετά τον 'Ασπασμό ακολουθεί ή 'Αναφορά. Στην Λειτουργία, όμως, του 'Αγίου 'Ιακώβου παρατηρείται τό φαινόμενο τής τρόπον τινά δραματοποίησης των λειτουργικών πράξεων με τό να παρεμβάλλονται άλλεπάλληλες εύχες (δάνεια από άλλες λειτουργικές παραδόσεις), οι όποιες εισάγουν στο έπόμενο στάδιο τής Λειτουργίας προκαλώντας συνήθως αισθήματα δέους και ευλάβειας στον λειτουργό και τους πιστούς. Είναι σαφές λοιπόν, ότι ό,τι παρεμβάλεται μεταξύ τής διατάξεως που αναφέραμε και τής 'Αναφοράς είναι ακριβώς έμβόλιμο και ή έν λόγω διάταξη με τον όρο «Προσκομδή» αναφέρεται κυριολεκτικά στην 'Αναφορά.

32. R. Scholl, *Corpus Iuris Civilis*, Berlin 1899, σσ. 694-699.

Εἶναι ἀπίθανο νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἀπὸ τὸν ὑποψήφιο ἐπίσκοπο ἀπαιτεῖται νὰ γνωρίζει τὴν «*εὐχή τῆς Προσκομιδῆς*» μὲ τὴν σημερινὴ ἔννοια, καὶ ὄχι τὴν εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς, τὴν στιγμή μάλιστα ποὺ γνωρίζουμε ὅτι στὴν Λειτουργικὴ Παράδοση τῆς ἴδιας ἐποχῆς ὁ ὄρος «*Προσκομιδῆ*» ἔχει τὸ νόημα τῆς «*Ἀναφορᾶς*», καὶ ἐπίσης ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν ὑπῆρχε τελετὴ προετοιμασίας τῶν Τιμίων Δώρων, ἀφοῦ αὐτὴ ὅπως εἶπαμε ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της τὸν 10ο αἰῶνα. Τὸ νόημα τῆς Νεαρᾶς, ἄλλωστε, εἶναι προφανές: ἓνας ὑποψήφιος Ἐπίσκοπος ὀφείλει νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ τελέσῃ τὰ δύο κορυφαῖα μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, τὴν Εὐχαριστία καὶ τὸ Βάπτισμα, καὶ τῆς μὲν Εὐχαριστίας ἢ κύρια εὐχή εἶναι αὐτὴ μὲ τὴν ὁποία καθαγιαζόνται τὰ Τιμια Δώρα, ἢ Ἀναφορὰ (= «*Προσκομιδῆ*»), τοῦ δὲ Βαπτίσματος ἢ ἀντίστοιχη εὐχή καθαγιασμοῦ τοῦ ὕδατος! Ἐπίσης ἢ ἄμεση σύνδεση «*Προσκομιδῆς*» καὶ «*Ἁγίας Κοινωνίας*» στὸ κείμενο τῆς Νεαρᾶς, ἀκριβῶς ἐκεῖ μᾶς ὁδηγεῖ. Δὲν μπορούμε νὰ φανταστοῦμε ἄλλη «*Προσκομιδῆ*» «*γινομένην ἐπὶ τῇ ἁγία κοινωνία*», δηλαδὴ ποὺ νὰ ἐπιτελεῖ τὴν Θεία Κοινωνία, παρὰ τὴν Ἀναφορὰ.

Μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἔννοια στὸ κεφάλαιο 6 τῆς ἴδιας Νεαρᾶς διαβάζουμε:

«... κελεύομεν πάντας ἐπισκόπους τε καὶ πρεσβυτέρους μὴ κατὰ τὸ σεσιωπημένον, ἀλλὰ μετὰ φωνῆς τῷ πιστοτάτῳ λαῷ ἐξακουμένης τὴν θεῖαν προσκομιδὴν καὶ τὴν ἐπὶ τῷ ἁγίῳ βαπτίσματι προσευχὴν ποιεῖσθαι, πρὸς τὸ κἀντεῦθεν τὰς τῶν ἀκουόντων ψυχὰς εἰς πλείονα κατάνυξιν καὶ τὴν πρὸς τὸν Δεσπότην Θεὸν διανίστασθαι δοξολογίαν ...»³³.

Πάλι ἀναφέρονται οἱ ἴδιες δύο εὐχὲς πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ τὴν μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικό, ὅτι στὴν συνέχεια τοῦ κειμένου ἢ ὅλη προβληματικὴ συνδέεται μὲ τὸ χωρίο ἐκεῖνο τοῦ ἀποστόλου Παύλου, στὸ ὁποῖο γίνεται ἀκριβῶς λόγος περὶ τῆς Εὐχαριστίας (= Ἀναφορᾶς): «*...οὕτω γὰρ καὶ ὁ θεῖος ἀπόστολος*» συνεχίζει τὸ κείμενο, «*διδάσκει, λέγων ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολῇ*» «*ἐπεὶ ἐὰν εὐλογήσης τῷ πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τὸν*

33. *Αὐτόθι.* Ἡ μνεῖα αὐτῆς τῆς διατάξεως μᾶς ὑπενθυμίζει καὶ ἓνα ἄλλο σοβαρὸ πρόβλημα τῆς σύγχρονης λειτουργικῆς πράξεως, αὐτὸ τῆς εἰς ἐπήκοον ἢ μυστικῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν. Τὸ θέμα αὐτὸ ἐπεξεργάσθηκε τελευταῖα μὲ ἐπιτυχία ὁ Λειτουργιολόγος κ. Γεώργιος Φίλιας σὲ Διδακτορικὴ Διατριβὴ ποὺ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Βλ. Γ. Φίλιας, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ Λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (κατὰ τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια Η' - ΙΔ' αἰώνων)*, Ἀθήνα 1997.

τόπον τοῦ ἰδιώτου πῶς ἐρεῖ τὸ ἀμὴν τῷ Θεῷ ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστία; ἐπειδὴ τί λέγεις οὐκ οἶδε ...»³⁴. Καὶ τὸ κείμενο τῆς Νεαρᾶς συνεχίζει δίνοντας ἀκόμη περισσότερη ἔμφαση στὴν Ἁγία Ἀναφορά, χρησιμοποιώντας καὶ πάλι τὸν ὄρο «Προσκομιδή»: «... διὰ ταῦτα τοίνυν προσήκει τὴν ἐπὶ τῇ ἁγία προσκομιδῇ καὶ τὰς ἄλλας προσευχὰς μετὰ φωνῆς παρὰ τῶν ὀσιωτάτων ἐπισκόπων τε καὶ πρεσβυτέρων προσφέρεσθαι τῷ Κυρίῳ ...»³⁵.

Τὴν ταύτιση Προσκομιδῆς καὶ Ἀναφορᾶς τὴν βρίσκουμε ἐπίσης σὲ κείμενο τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου, ὅπου χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «Προσκομιζῶ» περὶ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν Τιμίων Δώρων κατὰ τὴν Ἀναφορά: «Κἂν γὰρ πιστεύσης ὡς ἀληθὲς εἶη τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, καὶ προσκομιῆς τῷ θυσιαστηρίῳ πρὸς μεταποίησιν ...»³⁶.

Τὴν ἴδια ἀντίληψη ταυτίσεως Προσκομιδῆς καὶ Ἀναφορᾶς ἀπηχεῖ καὶ ἡ εὐχὴ κεφαλοκλισίας στὴν ἀκολουθία ἐδράσεως θυσιαστηρίου στὸν Σιναϊτικο κώδικα 973, τοῦ ἔτους 1153 μ.Χ. Σὲ ἓνα σημεῖο τῆς εὐχῆς ὑπάρχει ἡ ἑξῆς φράση:

«... τὴν ἐν αὐτῷ πηγνυμένην Τράπεζαν Ἀγίων Ἀγίαν ἀνάδειξον, τοῦ μεταποιεῖσθαι τὰς ἐν αὐτῇ προσκομιζόμενας Σοὶ Θυσίας εἰς τὸ Τίμὸν σου Σῶμα καὶ Αἷμα ...»³⁷.

Αὐτὴ ἡ ταύτισις «Προσκομιδῆς» καὶ «Ἀναφορᾶς» μαρτυρεῖται σήμερα καὶ μὲ τὴν ἀνάγνωσι τῶν Διπτύχων σὲ Ἀρχιερατικὴ Λειτουργία. Ἐκεῖ, κατὰ τὴν ὥρα τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς, καὶ μάλιστα ἀμέσως μετὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν Τιμίων Δώρων, ἀφοῦ μνημονευσθῶν οἱ προκαθήμενοι τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, μνημονεύεται καὶ ὁ λειτουργῶν Ἱεράρχης ὡς ἑξῆς: «... (δεῖνος) τοῦ Σεβασμιωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως ... τοῦ καὶ προσκομιζοντος τὰ Τίμια καὶ Ἁγία Δῶρα ταῦτα Κυρίῳ τῷ Θεῷ ἡμῶν ...». Ἡ ἐκφώνηση αὐτὴ γίνεται διαρκούσης τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς, τὸ δὲ ρῆμα «προσκομιζῶ» ἐκφέρεται σὲ χρόνον ἐνεστώτα, ποῦ σημαίνει ὅτι ἡ προσκομιδὴ τῶν Τιμίων Δώρων γίνεται ἐκείνη τὴν στιγμή, δηλαδὴ κατὰ τὴν Ἀναφορά! Σημειωτέον ἐδῶ, ὅτι αὐτὸ τὸ κείμενο τῶν Διπτύχων, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ὄρου «προσκομιζῶ», ἀπαντᾶται σὲ χειρόγραφα τοῦ 12ου-14ου αἰῶνος καὶ διασώζεται ἤδη στὴν πρώτη ἔντυπη ἔκδοσι τῆς Λειτουργίας.

34. R. Scholl, ἔ.ἀ.

35. *Αὐτόθι*.

36. Θεοδωρήτου Κύρου, «Ἐρανιστής, Διάλογος β'», Migne P.G. 83, 188B.

37. Α. Δημητριάδου, *Opisanie liturgiceskich rukopisej chranjascichsja v bibliotekach pravoslavnaogo vostoka II*, Κίεβο 1901, σ.114.

Ἔτσι λοιπὸν ἐξηγεῖται γιατί σήμερα, σὺς Λειτουργίες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τὰ Τίμια Δῶρα μετὰ τὴν Ἁγία Ἀναφορὰ ὀνομάζονται «προσκομισθέντα». Λέγονται «προσκομισθέντα» διότι «προσκομίσθησαν» μὲ τὴν εὐχή τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς, πού εἶναι ἡ ὄντως Προσκομιδὴ, δηλαδή προσφορά: προσφορὰ Εὐχαριστίας καὶ Δώρων Εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεό. Ἐνῶ πρὶν τὴν Ἀναφορὰ λέγονταν ἀπλῶς «προτεθέντα», εἶχαν ἀπλῶς «προτεθεῖ», δηλαδή τοποθετηθεῖ ἐνώπιον τῶν Λειτουργῶν καὶ τῆς Συνάξεως, ὥστε νὰ «προσκομισθοῦν» σὰν Δῶρα Εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεό.

Μετὰ ἀπ' ὅσα εἶπαμε παραμένει ἀνοικτὸ τὸ ἐρώτημα: πῶς συνέβη νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Ἀναφορὰ ὁ τίτλος «Προσκομιδὴ» καὶ νὰ πάρει αὐτὸ τὸ ὄνομα ἡ εὐχή ἀκριβῶς πρὶν τὴν Ἀναφορὰ;

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν εἰδικὴ στὴν γενικὴ σημασία.

Πρὶν ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, θὰ ποῦμε προκαταβολικὰ ὅτι στὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα Εὐχολόγια ἡ εὐχή αὐτὴ, πού σήμερα λέγεται «εὐχή Προσκομιδῆς», δὲν ὀνομάζεται ἔτσι. Ἀπαντᾶται συνήθως ὡς «Εὐχή μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ Δῶρα τῇ Ἁγίᾳ Τραπέζῃ»³⁸, ἢ «Εὐχή μετὰ τὴν ἀπόθεσιν τῶν ἁγίων Δώρων» ἢ εὐχὴ «μετὰ τὸ πληρῶσαι τὸν λαὸν τὸν μυστικὸν ὕμνον (= χερουβικὸ)»³⁹ κ.λπ.

Πῶς τώρα, ἐνῶ αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τῆς εὐχῆς φτάσαμε στὸ νὰ λέγεται ἡ εὐχή αὐτὴ «εὐχή Προσκομιδῆς», θὰ τὸ δοῦμε στὴν συνέχεια. Πρόκειται σαφῶς γιὰ μιὰ παρανόηση ἢ ὁποῖα πέρασε ἀπὸ κάποια διαδοχικὰ στάδια ἐξελιξέως στὴν χρῆση τοῦ ὄρου, μέχρι —σὰν τὸ χαλασμένο τηλέφωνο— νὰ καταλήξει ἐκεῖ πού κατέληξε σήμερα.

Διαπιστώσαμε πιὸ πάνω ὅτι ἐνῶ στὴν ἀρχὴ Προσκομιδὴ λεγόταν ἡ Ἁγία Ἀναφορὰ κατέληξε σὲ κάποια φάση Προσκομιδὴ νὰ λέγεται ὅλη ἡ Λειτουργία. Πῶς συνέβη αὐτό, πῶς ἐγινε ἡ μετάβαση ἀπὸ τοῦ μέρους στὸ ὅλον;

Ἀπὸ τὴν ἐρευνα τῶν χειρογράφων καὶ τῶν ἄλλων λειτουργικῶν πηγῶν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα σύμπτωμα πολὺ συχνὰ ἀπαντῶμενο στὴν ἐξέλιξη τῆς Λατρείας: ἱερῆς τελετῆς τιτλοφοροῦνται σύμφωνα μὲ κάποιο μέρος αὐτῶν, τὸ

38. Πετροπόλεως 226, φ. 21ν. Βλ. Π. Κουμαριανός, *ἔ.ἀ.*, σ. 39.

39. Κρυπτοφέρρης Γ β 13, φ. 18ν. Σινά 1020, βλ. Δημητριάφσκυ, *ἔ.ἀ.*, σ. 142.

όποιο είναι τὸ ἀρχαιότερο καὶ πρωταρχικὸ καὶ κύριο μέρος τῆς τελετῆς. Σὲ προγενέστερες ἐποχὲς τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συνέβη μὲ ἄλλους ὄρους τῆς Λειτουργίας, ὅπως, π.χ. οἱ ὄροι «*Εὐχαριστία*» ἢ «*Κλάσις τοῦ Ἄρτου*». Καὶ οἱ δύο ὄροι ἐν προκειμένῳ ἀναφέρονται σὲ κάποιον μέρος τῆς ὅλης τελετῆς. Ὁ ὄρος *Εὐχαριστία* ἀναφέρεται στὴν Ἐναφορὰ (ἢ ὅποια ἔχει εὐχαριστήριον χαρακτήρα, εἶναι μιὰ εὐχὴ ἐκφράσεως εὐγνωμοσύνης καὶ εὐχαριστίας). Ἐπὶ αὐτὴν τὴν εὐχὴν, χάρις στὸ ὅτι εἶναι ἡ κυριώτερη καὶ ἡ ἀρχαιότερη⁴⁰, κατέληξε νὰ ὀνομάζεται «*Θεία Εὐχαριστία*» ὀλόκληρο τὸ Μυστήριον. Ἐπίσης «*ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου*» εἶναι μία πράξις—μέρος τῆς Λειτουργίας: ὁ τεμαχισμὸς τοῦ Σώματος τοῦ Κυρίου γιὰ νὰ μοιρασθεῖ στοὺς πιστοὺς πρὸς μετάληψη. Ἐν τούτοις ὑπῆρξε τεχνικὸς ὄρος τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας πού χαρακτηρίζει ὀλόκληρη τὴν τελετὴν.

Παράλληλη ἐξέλιξη μὲ αὐτὴν τοῦ ὄρου *Εὐχαριστία* εἶναι καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς «*Προσκομιδῆς*»: Ἐπὶ τὸ κεντρικώτερον μέρος τῆς τελετῆς, πού λεγόταν «*Προσκομιδὴ*», ὀνομάστηκε ὀλόκληρη ἡ τελετὴ «*Προσκομιδὴ*». Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸν ἄλλο συνώνυμο ὄρο «*Προσφορά*». Εἶδαμε πῶς πάνω τοὺς σχετικὸς κανόνες τῆς ἐν Λαοδικεῖα τοπικῆς Συνόδου καὶ τοῦ Ἁγίου Τιμοθέου, ὅπου φαίνεται νὰ ἐννοεῖται ὑπὸ τὸν ὄρο «*Προσφορά*» ὅλη ἡ Θεία Λειτουργία, ἐνῶ ἀρχικὰ «*Προσφορά*» ἦταν ἡ Ἐναφορὰ.

Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ, ὅτι στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις περιπτώσεις, τὶς ὁποῖες ἀναφέραμε, ἡ μετάβαση ὀνόματος ἀπὸ τοῦ μέρους πρὸς τὸ ὅλον ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο. Οἱ ὄροι «*Εὐχαριστία*», «*Προσφορά*» καὶ «*Προσκομιδὴ*» ἀναφέρονται ἀκριβῶς στὸ ἴδιο μέρος τῆς Λειτουργίας: τὴν Ἐναφορὰ, τὴν εὐχαριστήρια εὐχὴ προσφοράς καὶ καθαγιασμοῦ τῶν Τιμίων Δώρων. Πολλὰ γρήγορα ὅμως καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ ὄροι κατέληξαν νὰ ἀντιπροσωπεύουν ὀλόκληρη τὴν Λειτουργία. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ἐπίσης τὴν ἐξαιρετικὴ σπουδαιότητα πού ἔχει ἡ Ἐναφορὰ γιὰ τὴν Λειτουργία!

Θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρον ἐδῶ νὰ ἐξετάσουμε ἂν κάτι παρόμοιο συνέβη καὶ μὲ τὸν ὄρο «*Ἐναφορὰ*». Ὑπῆρξε ποτὲ ἡ τάσις καὶ αὐτὸς ὁ ὄρος νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ νὰ σημαίνει ὀλόκληρη τὴν Λειτουργία;

Εἶναι πραγματικὰ ἐντυπωσιακὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὄντως ὑπῆρξε καὶ

40. Κατ' ἀρχὰς ἦταν ἡ μοναδικὴ εὐχὴ τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας *Εὐχαριστίας*, ὅπως παρατηρεῖται π.χ. στὶς σχετικὰς μαρτυρίες τοῦ βιβλίου τῆς Διδαχῆς (*ΒΕΠ* 2, σ. 209 κ.ε.).

αὐτὸ τὸ φαινόμενο. Π.χ. στὸν κώδικα Σινᾶ 959⁴¹ τοῦ 11ου αἰῶνος ὁ τίτλος τῆς εὐχῆς τῶν Κατηχομένων τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου ἔχει ὡς ἐξῆς:

«*Εὐχὴ Κατηχομένων τοῦ Χρυσοστόμου τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς*»,
ποὺ σημαίνει

«*Εὐχὴ Κατηχομένων τοῦ Χρυσοστόμου, τῆς Θείας Λειτουργίας*».

Ἐπίσης στὸν Σιναϊτικο κώδικα 982⁴² τοῦ 13ου αἰῶνος, ὁ τίτλος τῆς εὐχῆς τῶν Κατηχομένων τῆς Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἔχει ὡς ἐξῆς:

«*Εὐχὴ Κατηχομένων τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου ...*».

Ἀξιοσημείωτη παρατήρηση ὡς πρὸς τὴν γενικὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου.

Εἶναι σημαντικό ἐδῶ νὰ τονίσουμε τὰ ἐξῆς:

Εἶπαμε ὅτι ὁ ὄρος μετέβη ἀπὸ τὸ μέρος στὸ ὅλον. Ἐν τούτοις στὰ χειρόγραφα εἶναι σαφέστατη ἡ ἐξάρτηση τοῦ γενικοῦ ἀπὸ τὸ εἰδικό. Παρ' ὄλο ποὺ οἱ ὄροι Ἀναφορὰ, Προσκομιδῆ, κ.λπ. χρησιμοποιήθηκαν μὲ γενικὴ σημασία, εἶναι σαφέστατο ὅτι ἂν ὀλόκληρη ἡ Λειτουργία λέγεται Προσφορά, ἢ Ἀναφορὰ, ἢ Προσκομιδῆ, ἢ Εὐχαριστία, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἐντὸς τῆς Λειτουργίας ὑπάρχει αὐτὸ τὸ ὑψίστης σπουδαιότητος σημεῖο, ποὺ εἶναι ἡ Ἀναφορὰ ἢ ἡ Προσκομιδῆ κ.λπ. Π.χ., σύμφωνα μὲ αὐτὰ ποὺ εἶπαμε μέχρι τώρα, ποτὲ δὲν θὰ λεγόταν Ἀναφορὰ ἢ Προσκομιδῆ κ.λπ. ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων, διότι ἀκριβῶς ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων δὲν περιέχει Ἀναφορὰ.

Παρὰ τὴν γενικὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου, ἦταν σαφὲς στὴν συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ὅτι τὸ καίριο σημεῖο τῆς Λειτουργίας εἶναι ἡ Ἀναφορὰ, καὶ ἐνῶ ὅλη ἡ Λειτουργία μπορεῖ νὰ ὀνομάζεται Ἀναφορὰ, Προσφορά, Προσκομιδῆ ἢ Εὐχαριστία, ἐν τούτοις διακρίνεται σαφῶς ἢ καθ' αὐτὸ πρᾶξις — εὐχὴ — τῆς Προσφορᾶς (Ἀναφορᾶς, Προσκομιδῆς ἢ Εὐχαριστίας) ὡς κέντρο καὶ ἀποκορύφωμα τῆς ὅλης Λειτουργίας.

Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους, σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ὅπου φαίνεται οἱ ὄροι «*Προσκομιδῆ*» ἢ «*Προσφορὰ*» νὰ ἀναφέρονται γενικὰ σ' ὅλη τὴν Λειτουργία, στὴν οὐσία ὁ λόγος εἶναι πάλι περὶ τῆς καθ' αὐτὸ προσκομιδῆς ἢ προσφορᾶς ποὺ

41. Δημητριάδης, *ἔ.ἀ.*, σ. 43.

42. Δημητριάδης, *ἔ.ἀ.*, σ. 233.

είναι ή Ἐναφορά. Ἐν ὄλη ή Λειτουργία λεγόταν Ἐναφορά κ.λπ. αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ Πατέρες ἔβλεπαν ὄχι τὴν Ἐναφορὰ ὡς μέρος τῆς Λειτουργίας, ἀλλὰ τὴν ὄλη τάξη τῆς Λειτουργίας νὰ ἐπικεντρώνεται καὶ ὡς σειρά διαδοχικῶν λειτουργικῶν πράξεων νὰ καταλήγει στὴν Ἐναφορά.

Ἦδη στὸ πρῶτο κείμενο ποὺ ἀναφέραμε, τὴν ἐρωταπόκριση 310 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, εἶναι σαφές ὅτι ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς Ἐναφορᾶς, ἔστω καὶ ἂν φαίνεται ὑπὸ τὸν ὄρον «Προσκομιδή» νὰ ἐννοεῖται ὄλη ή Λειτουργία:

«Εἰ χρῆ εἰς κοινὸν οἶκον προσκομιδὴν γενέσθαι;

Ὡσπερ οὐδὲν κοινὸν σκευὸς ἐπιτρέπεται ὁ λόγος εἰσφέρεισθαι εἰς τὰ ἅγια, οὕτως οὐδὲ ἅγια εἰς κοινὸν οἶκον ἐπιτελεῖσθαι ...»⁴³.

Ἐπὶ τὴν διατύπωση «ἅγια ἐπιτελεῖσθαι» σαφῶς ὑπονοεῖται ὁ καθαγιασμός τῶν Τιμίων Δώρων καὶ ή μεταβολή τους σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ. Ἐρα ἐνῶ καὶ οἱ δύο ὄροι χρησιμοποιοῦνται γενικὰ μετὴν ἐννοια τῆς Λειτουργίας, στὴν οὐσία ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς Ἐναφορᾶς, χάριν τῆς ὀποίας τελεῖται ή Λειτουργία.

Ἐπίσης ὁ κανὼν τοῦ Ἁγίου Τιμοθέου ὅταν λέει «... Προσφορᾶς γινομένης ...»⁴⁴, ἐνῶ φαίνεται νὰ ἀγκαλιάζει ὀλόκληρη τὴν Λειτουργία, κυρίως ἀναφέρεται στὴν Ἐναφορά, ἀφοῦ εἶδαμε ὅτι «Προσφορὰ» εἶναι ή «Ἐναφορά». Ἦ ἀκριβῆς νεοελληνικὴ ἀπόδοση τῆς διατύπωσης «Προσφορᾶς γινομένης» δὲν εἶναι λοιπὸν «ὅταν γίνεται ή Λειτουργία», ἀλλὰ μᾶλλον «ὅταν γίνεται Λειτουργία, κατὰ τὴν ὀποίαν τελεῖται ή Ἐναφορὰ (= ή Προσφορὰ)».

Αὐτὸ τὸ γεγονός ὅτι, ἀκόμα καὶ μετὴν γενικὴ χρῆση τῶν ὄρων αὐτῶν, ἀναφερόμεθα ἐν τελευταία ἀναλύσει στὸ εἰδικό, εἶναι φανερό ἀπὸ τὴν διατύπωση τοῦ 49ου κανόνος τῆς ἐν Λαοδικεῖα Συνόδου:

«Ὅτι οὐ δεῖ ἐν Τεσσαρακοστῇ ἄρτον προσφέρειν, εἰ μὴ ἐν Σαββάτῳ καὶ Κυριακῇ μόνον»⁴⁵.

Τὸ κείμενο ἀναφέρεται στὴν ἀπαγόρευση τελέσεως Θείας Λειτουργίας τὶς καθημερινές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Ἐναφέρει ὅμως τὴν ὄλη Λειτουργία μετὴν τὸ κυριώτερο μέρος αὐτῆς, τὸ ὀποῖο εἶναι τὸ «ἄρτον προσφέρειν», δηλ. ή Ἐναφορά, καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ διαφέρει ή τέλεια Λειτουργία ἀπὸ τὴν Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων. Ἐρα καὶ ὅταν ὀλόκληρη ή Λειτουργία λέγεται Προσφορά, ὑπὸ

43. Βλ. ΒΕΠΕΣ 53, σ. 362.

44. Ράλλη - Ποτλῆ, ἔ.ά., τ. 4, σ. 331.

45. Ράλλη - Ποτλῆ, ἔ.ά., τ. 3, σ. 216.

τὸν ὄρον «προσφορὰ» πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς προσφορᾶς, τὸ ὁποῖο ἐκφράζεται σαφέστερα μὲ τὴν ρηματικὴ διατύπωση «ἄρτον προσφέρειν», ποῦ σημαίνει τὴν Ἁγία Ἀναφορὰ.

Αὐτὴ ἡ διαπίστωση, τὴν ὁποία μόλις κάναμε, ὅτι ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ ὄρος Ἀναφορὰ χρησιμοποιεῖται μὲ γενικὸ περιεχόμενο, ἐν τούτοις ἡ ἔμφαση εὐρίσκεται στὸ συγκεκριμένο καὶ εἰδικό, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ διατάξεις χειρογράφων, στίς ὁποῖες ἡ ἐξάρτηση τῆς Λειτουργίας ἀπὸ τὴν Ἀναφορὰ εἶναι στὴν διατύπωση πιὸ σαφής. Π.χ. στὸν μὲν κώδικα Σινᾶ 982, φ. 8r τοῦ 13ου αἰῶνος ὁ τίτλος τῆς εὐχῆς τῶν Κατηχουμένων εἶναι «*Εὐχὴ Κατηχουμένη (sic) τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου*»⁴⁶, ἐνῶ στὸν κώδικα Σεβαστιάνωφ 474 τοῦ 10ου αἰῶνος, φ. 7r, εἶναι «*Εὐχὴ Κατηχουμένων πρὸ τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς τοῦ ἀγίου Βασιλείου*».

Τὸ ἴδιο καὶ στὸν ἀρχαιότατο κώδικα τοῦ Σινᾶ 959 τοῦ 11ου αἰῶνος, στὴν Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ὁ τίτλος τῆς ἰδίας εὐχῆς ἔχει «*Εὐχὴ Κατηχουμένων πρὸ τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς*» (φ. 2v) καὶ στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου ὁμοίως «*Εὐχὴ κατηχουμένων τοῦ Χρυσοστόμου πρὸ τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς*» (φ. 23). Τὸ ἴδιο καὶ στὸν κώδικα Πετροπόλεως 226, φ19v⁴⁷. Ἐπίσης στὸν κώδικα 961 τοῦ Σινᾶ τοῦ 11ου αἰῶνος. «*Εὐχὴ Κατηχουμένων ἄλλη πρὸ τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς τοῦ Χρυσοστόμου*»⁴⁸. Ἡ διατύπωση αὐτὴ διατηρεῖται μέχρι καὶ τὸν 14ο αἰῶνα, ὅπως στὸν κώδικα 7 τῆς Λάυρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὅπου ὁ τίτλος τῆς ἰδίας εὐχῆς εἶναι: «*Εὐχὴ Κατηχουμένων πρὸ τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου*»⁴⁹.

Κατὰ συνέπεια, ἀκόμη καὶ σ' ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις ποῦ ἀπουσιάζει ἡ πρόθεση «πρὸ» στὴν οὐσία τὸ νόημα εἶναι τὸ ἴδιο, κατὰ κάποιον τρόπο ἡ πρόθεση ὑπονοεῖται. Ἔτσι, καὶ ἂν ὁ τίτλος τῆς εὐχῆς εἶναι «*Εὐχὴ Κατηχουμένων (ἢ τοῦ Τρισαγίου ἢ κ.λπ.) τῆς Ἀναφορᾶς ἢ τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Χρυσοστόμου (ἢ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου)*», τὸ πραγματικὸ νόημα εἶναι «*Εὐχὴ Κατηχουμένων (ἢ τοῦ Τρισαγίου ἢ κ.λπ.) πρὸ τῆς Ἀναφορᾶς ἢ τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Χρυσοστόμου ἢ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*».

Ὅλα ὅσα εἶπαμε γιὰ τὴν γενικὴ καὶ εἰδικὴ χρῆση τῆς «Ἀναφορᾶς», ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸν ὄρο «Προσκομιδῆ». Εἶδαμε πάρα πάνω ὅτι ὁ ὄρος αὐτὸς μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν ἔννοια γενικὰ τῆς

46. Δημητρίεφσκυ, *ἔ.ἀ.*, σ. 233.

47. Π. Κουμαριανός, *ἔ.ἀ.*, σ. 39.

48. Δημητρίεφσκυ, *ἔ.ἀ.*, σ. 76.

49. Δημητρίεφσκυ, *ἔ.ἀ.*, σ. 365.

Λειτουργίας. Ἐν τούτοις στὸν ἀρχαιότερο σωζόμενο Εὐχολογιακὸ κώδικα, τὸν Βαρβερινὸ 336 τοῦ 8ου αἰῶνος, στὴν ἀκολουθία καθαγιασμοῦ τοῦ Ἁγίου Μύρου, ἡ ὁποία γίνεται κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς Μεγάλης Πέμπτης, ἀκριβῶς μετὰ τὴν Ἐναφορὰ ὑπάρχει ἡ ἐξῆς διάταξη: «Καὶ μετὰ τὸ "Ἀμήν"... κλίνεται πάλιν ὁ ἱερεὺς καὶ ἐπάγει προσαναπληρωὴν τὰ ἐπόμενα τῇ θεῖα προσκομιδῇ»⁵⁰. Σὲ ἄλλο μεταγενέστερο κώδικα εἶδαμε «τὰ ἐπόμενα τῆς θείας προσκομιδῆς», πού σημαίνει τὰ ὑπόλοιπα τῆς Λειτουργίας, γενικὰ. Ἡ ἀρχαιότερη ὁμως μορφή φαίνεται νὰ εἶναι μὲ δοτική πτώση, ὅπου σημαίνει «αὐτὰ πού ἀκολουθοῦν μετὰ τὴν θεῖα Προσκομιδῇ».

Ὅμοιως ὅταν στὸν Βαρβερινὸ 336, στὸ τέλος τῆς χειροτονίας Διακόνου, ὑπάρχει ἡ διάταξη: «ἔξεστιν τὴν τοῦ διακόνου καὶ τῆς διακονίσσης χειροτονίαν καὶ ἐπὶ τελείας προσκομιδῆς καὶ ἐπὶ προηγιασμένων γενέσθαι»⁵¹, ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι διαφορὰ μετὰ τῆς τάξεως τῶν Προηγιασμένων καὶ κανονικῆς Λειτουργίας βρίσκεται ἀκριβῶς στὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ ὑπαρξὴ τῆς Ἐναφορᾶς.

Ἄρα καὶ πάλι ὁ ὅρος «Προσκομιδῇ» (= «Ἐναφορὰ») ὅταν ἀναφέρεται γενικὰ στὴν Λειτουργία, τελικὰ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὴν Ἐναφορὰ, ἀλλὰ μὲ ἕμμεσο τρόπο. Δύναται νὰ ἀναφέρεται γενικὰ στὴν Λειτουργία διότι ἡ Λειτουργία περιλαμβάνει τὴν κορυφαία πράξη (= εὐχή) τῆς Ἐναφορᾶς - Προσκομιδῆς.

Ξεκαθάρισμα τοῦ τίτλου «εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς» στὴν σύγχρονη χρήση.

Μετὰ ἀπ' ὅσα εἶπαμε εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξεκαθαρίσουμε τίς ἐξελίξεις ἐκεῖνες πού ὀδήγησαν στὴν σύνδεση τοῦ ὅρου «Προσκομιδῇ» μὲ τὴν πρώτη εὐχὴ ἀμέσως μετὰ τὴν Μεγάλη Εἴσοδο σήμερα.

Τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ εὐχὴ δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα «Εὐχὴ Προσκομιδῆς», εἶναι φανερὸ ἀπὸ ὅσα εἶπαμε πρὸ πάντων ἀποδεικνύοντας ὅτι «Εὐχὴ Προσκομιδῆς» εἶναι ἡ εὐχὴ τῆς Ἐναφορᾶς. Προφανῶς κάποια παρανόηση ὀδήγησε στὴν χρῆση τοῦ ὅρου Προσκομιδῆ ὡς τίτλου ἄλλης εὐχῆς ἐκτὸς τῆς Ἐναφορᾶς. Ποιὲς ὁμως ἐξελίξεις ὀδήγησαν σ' αὐτὴν τὴν παρανόηση καὶ στὴν χρῆση τοῦ ὅρου Προσκομιδῆ ὡς τίτλου ἄλλης εὐχῆς ἐκτὸς τῆς Ἐναφορᾶς;

Κατ' ἀρχὴν ἂς σημειώσουμε ὅτι ἡ εὐχὴ αὐτὴ μετὰ τὴν Μεγάλη Εἴσοδο, τὴν ὁποία βρῖσκουμε σήμερα σὲ διάφορες ἐκδόσεις τῆς

50. St. Parenti - E. Velkovska, *ἑ.ἀ.*, σ. 142.

51. *Αὐτόθι*, σ. 184.

Θείας Λειτουργίας, με τὸν τίτλο «*εὐχή προσκομιδῆς*», εἶχε στὴν χειρογράφη παράδοση ἄλλον τίτλο. Ὁ ἀρχικὸς τίτλος τῆς εὐχῆς αὐτῆς ἦταν ἢ «*Εὐχή μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ δῶρα ἐν τῇ Ἁγίᾳ Τραπέζῃ*» (Σινᾶ 958, 10ος - 11ος αἰών)⁵² ἢ «*Εὐχή μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ Ἅγια*» (Κρυπτοφέρρης Γ β 2, φ. 12^r, 12ος αἰών) ἢ «*Εὐχή μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ δῶρα τῇ Ἁγίᾳ Τραπέζῃ καὶ πληρῶσαι τὸν λαὸν τὸ "Οἱ τὰ χερουβεὶμ μυστικῶς"*» (Πετρονπόλεως 226, φ. 21^r, 10ος αἰών)⁵³ ἢ «*Εὐχή [τοῦ Ἁγίου Βασιλείου] μετὰ τὸ πληρῶσαι τὸν λαὸν τὸν μυστικὸν ὕμνον*» (Σινᾶ 1020, 12ος - 13ος αἰών)⁵⁴.

Αὐτὸς ἦταν ὁ ἀρχικὸς «*καθαρὸς*» τίτλος τῆς εὐχῆς, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις, ἔπαιρνε τὸ ὄνομά της εἴτε ἀπὸ τὴν τελετουργικὴ πράξη μετὰ τὴν ὁποία συνδεόταν — τὴν «*ἀπόθεσιν*» τῶν δώρων ἐπὶ τῆς Ἁγίας Τραπέζης — εἴτε ἀπλούστερα ἀπὸ τὴν θέση τῆς εὐχῆς στὴν τελετὴ: «*μετὰ τὸ χερουβικό*». Παρόμοια περίπτωση χαρακτηρισμοῦ εὐχῆς ἀπὸ τὴν τελετουργικὴν πράξη ποὺ συνοδεύει, ἔχουμε στὴν περίπτωση τῆς «*Εὐχῆς Εἰσόδου*». Ἀπὸ τὴν θέση τῆς εὐχῆς πάλιν τιτλοφοροῦνται οἱ εὐχὲς τῶν Ἀντιφώνων (εὐχὴ Ἀντιφώνου Α' ἢ Β' κ.λπ.).

Τὸ ἐρώτημά μας βέβαια εἶναι πῶς φτάσαμε στὸ φαινόμενο, τὸ ὁποῖο παρατηρεῖται σήμερα. Πῶς συνέβη ἡ εὐχὴ αὐτὴ νὰ μὴ λέγεται πιά «*εὐχή μετὰ τὴν ἀπόθεσιν τῶν Τιμίων Δώρων*», ἀλλὰ ἐσφαλμένα «*εὐχὴ Προσκομιδῆς*»;

Καὶ πάλι ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτη τῶν χειρογράφων βγαίνουν τὰ ἐξῆς συμπεράσματα: Στὸν τίτλο τῆς εὐχῆς αὐτῆς χρησιμοποιεῖτο σὲ πολλὰ χειρογράφα καὶ ὁ ὅρος «*Προσκομιδῆ*» μετὰ τὴν γενικὴ ἔννοια ποὺ εἶδαμε πρὶν πάνω, δηλαδὴ γενικὰ ὡς «*Λειτουργία*». Ὁ τίτλος σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση — μετὰ διάφορες παραλλαγὰς βέβαια — εἶχε ὡς ἐξῆς: «*Εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ δῶρα τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ*»⁵⁵ ἢ «*Εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ δῶρα τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ*»⁵⁶. Τὸ νόημα ὅμως τοῦ τίτλου αὐτοῦ μετὰ τὴν λέξη «*Προσκομιδῆ*» δὲν ἦταν ὅτι ἡ εὐχὴ αὐτὴ εἶναι «*ἡ εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς*», ἀλλὰ ὅτι «*ἡ εὐχὴ αὐτὴ*

52. Δημητριάδης, *ἔ.α.*, σ. 19.

53. Π. Κουμαριανός, *ἔ.α.*, σ. 45.

54. Δημητριάδης, *ἔ.α.*, σ. 142.

55. Μετὰ αὐτὴν τὴν μορφή καὶ μετὰ ἐνδεχόμενες μικρὰς παραλλαγὰς ἐμφανίζεται ὁ τίτλος τῆς εὐχῆς μεταξὺ ἄλλων καὶ στοὺς ἐξῆς κώδικες: Βαρβερινὸς 336 φ. 28r τοῦ 8ου αἰώνα, Σινᾶ 958 τοῦ 10ου, κ.λ.

56. Βαρβερινὸς 336 φ. 9r τοῦ 8ου αἰώνα, Σεβαστιάνωφ 474 φ. 27v τοῦ 10ου, Κρυπτοφέρρης Γβ7 φ. 121v τοῦ 10ου, κ.λ.

*είναι τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Χρυσοστόμου», δηλαδή ἀνήκει στήν Προσκομιδή τοῦ Χρυσοστόμου, στήν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου (ἢ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀντίστοιχα). Ἴσως ἡ ἀκριβὴς ἀπόδοση τοῦ τίτλου σύμφωνα μὲ τὴν σημερινὴ ὀρολογία εἶναι «*Εὐχὴ μετὰ τὴν ἀπόθεση τῶν Τιμίων Δώρων στὸ Ἅγιο Θυσιαστήριο, τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου (ἢ τῆς Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου)*».*

Μιὰ διάταξη, ἡ ὁποία φανερώνει πολὺ ξεκάθαρα τὴν ἔννοια μὲ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖτο ἡ «*Προσκομιδὴ*» στὸν τίτλο αὐτῆς τῆς εὐχῆς καὶ ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὅρος «*Προσκομιδὴ*» δὲν ἀναφέρεται εἰδικὰ σ' αὐτὴν τὴν εὐχὴ ἀλλ' ὑπονοεῖ γενικὰ τὴν Λειτουργία, εἶναι ἡ διάταξη τοῦ Συναίτικου κώδικα 961 τοῦ 11ου-12ου αἰῶνος, στήν ὁποία ἡ μὲν εὐχὴ χαρακτηρίζεται ἀπλῶς ὡς 3ῃ εὐχὴ (μετὰ τὶς δύο εὐχὲς τῶν πιστῶν), ἡ δὲ «*Προσκομιδὴ*» ἀναφέρεται γενικῶς στήν Λειτουργία. Ὁ τίτλος τῆς εὐχῆς στὸ χειρόγραφο αὐτὸ εἶναι: «*Εὐχὴ γ', Προσκομιδὴ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*»⁵⁷.

Πῶς ὁμως τελικὰ συνδέθηκε ὁ ὅρος «*Προσκομιδὴ*» μὲ τὴν εὐχὴ αὐτὴ εἰδικά;

Δύο παράγοντες νομίζουμε συνετέλεσαν στήν διαδικασία ποὺ ὀδήγησε στήν σύνδεση αὐτή.

1. Ἀπὸ ἀρκετὰ νωρὶς κυριάρχησε ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «*Ἀναφορὰ*» γιὰ τὴν εὐχὴ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν Τιμίων Δώρων, ἐνῶ ἀτόνησε ἡ χρῆση τῶν ἄλλων δύο ὄρων, δηλαδή τῶν ὄρων Προσφορά, Προσκομιδὴ κ.λπ.

2. Ἡ εὐχὴ αὐτὴ μετὰ τὴν Μεγάλῃ Εἴσοδο δὲν εἶχε σταθερὸ τίτλο ὅπως εἶδαμε. Ἄλλοτε ὀνομαζόταν «*εὐχὴ μετὰ τὴν ἀπόθεση τῶν Τιμίων Δώρων στὸ Θυσιαστήριο*», ἄλλοτε «*εὐχὴ μετὰ τὸν μουσικὸν ὕμνον*», ἢ «*εὐχὴ πρὸ τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς*», κ.λπ. Ἡ παρανόηση λοιπὸν ἦταν εὐκόλο νὰ γίνεῖ. Ἄν ὁ τίτλος διατυπωνόταν «*Εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Χρυσοστόμου (ἢ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου) μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ δῶρα τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ (ἢ μετὰ τὸ πληρωθῆναι τὸ Οἶ τὰ χερουβεῖμ)*», ἐπόμενο ἦταν, ἐφ' ὅσον εἶχε ξεχασθεῖ ἡ ἀρχικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου «*Προσκομιδὴ*», καὶ ἐφ' ὅσον ὁ ὅρος αὐτὸς δὲν συνδεόταν πιὰ σαφῶς μὲ καμμιά ἄλλη πράξη τῆς Λειτουργίας, νὰ κατανοηθεῖ τελικὰ ὄχι ὡς συνδεόμενος μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου ἀλλὰ μὲ τὸν ὄρο «*εὐχὴ*». Ἔτσι λοιπὸν ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ δομὴ τοῦ τίτλου ἦταν:

«*Εὐχὴ/
τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Χρυσοστόμου/
μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ Δῶρα τῇ Ἁγίᾳ Τραπέζῃ*»

57. Δημητρίεφσκυ, ἔ.ἀ., σ. 76.

ὁ τίτλος κατανοήθηκε τελικὰ ὡς:

*«Εὐχή τῆς Προσκομιδῆς/
τοῦ Χρυσοστόμου/
μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ Δῶρα τῇ Ἁγίᾳ Τραπέζῃ».*

Γ'. Συμπεράσματα.

Πρὶν ἐπεξεργαστοῦμε τὰ συμπεράσματα τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἃς κάνουμε μιὰ σύντομη ἀνακεφαλαίωση.

Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα ποὺ ἐξετάσθηκαν σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο:

1. Ἡ ἀρχικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου «*Προσκομιδῆ*», κατὰ τὴν Λειτουργικὴ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἔχει καμμία σχέση με τὴν προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων πρὶν τὴν Λειτουργία⁵⁸.

2. «*Προσκομιδῆ*» κατὰ τὴν Λειτουργικὴ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ὀνομάζεται καὶ εἶναι ἡ Ἁγία Ἀναφορά.

3. Ἀπὸ τὴν Ἁγία Ἀναφορά, ποὺ ὀνομαζόταν καὶ Προσκομιδῆ, ὀνομάστηκε Ἀναφορὰ ἢ Προσκομιδῆ ὅλη ἡ Λειτουργία, καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ ἡ Ἀναφορὰ ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς Λειτουργίας.

4. Ἡ ἐπικράτηση ὁμῶς τῆς χρήσεως τοῦ ὄρου «*Προσκομιδῆ*» μὲ γενικὴ ἔννοια, ὅταν πιά εἶχε ξεχασθεῖ ἡ ἀρχικὴ ἔννοια, ἀνοιξε τὸν δρόμο πρὸς τὴν σύνδεση τοῦ ὄρου «*Προσκομιδῆ*» μὲ δύο ἄλλες Λειτουργικὲς πράξεις: α) τὴν προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων πρὶν τὴν Λειτουργία⁵⁹, καὶ β) μιὰ εὐχή τῆς Λειτουργίας μετὰ τὴν Μεγάλῃ Εἵσοδο.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω συμπεράσματα τὸ πιὸ σημαντικὸ εἶναι τὸ δευτερο καὶ στὴν συνέχεια τὸ τρίτο. Ἄν ἡ Ἁγία Ἀναφορὰ ὀνομάζεται Ἀναφορά, Προσκομιδῆ, Προσφορά, Εὐχαριστία κ.λπ., αὐτὸ σημαίνει ὅτι πράγματι εἶναι καὶ πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι ὅ,τι λένε αὐτοὶ οἱ ὄροι. Ὅσο καὶ νὰ φαίνεται ταυτολογία πρέπει νὰ τὸ πούμε, γιατί ἔχει ἐπικίνδυνα ξεχασθεῖ, ὅτι ἡ Ἀναφορὰ εἶναι Ἀναφορά, εἶναι Προσφορά, εἶναι Προσκομιδῆ, εἶναι Εὐχαριστία καὶ καμμία ἄλλη πράξη τῆς Λειτουργίας δὲν εἶναι οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι ὅλα αὐτά.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο βρίσκεται τὸ πρόβλημα μὲ τὴν παράχρηση τοῦ

58. Σὲ ἐπόμενό μας ἄρθρο θὰ ἐξετάσουμε καὶ τὴν χρήση τοῦ ὄρου Πρόθεση, ἡ ὁποία ἀρχικὰ συνδέεται μὲ τὴν ἐναπόθεση τῶν Τιμίων Δώρων στὸ Θυσιαστήριο μετὰ τὴν Μεγάλῃ Εἵσοδο.

59. Θεοῦ ἐπιτρέποντος ἐτοιμάζουμε πρὸς ἐκδοσὴ ἄρθρο στὸ ὁποῖο ἀναλύουμε τὶς ἐξελεξις ποὺ ὁδήγησαν στὴν σύνδεση τοῦ ὄρου «*Προσκομιδῆ*» μὲ τὴν προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων.

ὄρου «Προσκομιδή». Μὲ τὸ νὰ ὀνομάζεται «Προσκομιδή» ὅποιαδήποτε ἄλλη πράξη τῆς Λειτουργίας καὶ ὄχι ἡ Ἐναφορά, χάνεται τὸ νόημα καὶ τῶν τελουμένων πρὸ τῆς Ἐναφορᾶς καὶ αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς Ἐναφορᾶς.

1. Ἡ Θεία Λειτουργία ἀποτελεῖ ἓνα σύνολο ἱερῶν πράξεων ποὺ διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη κατευθυνόμενες πρὸς ἓνα τέλος. Οἱ πράξεις αὐτές, δηλ. τὰ μέρη τῆς Λειτουργίας, συνδέονται μεταξύ τους σὰν σκαλοπάτια: ἢ κάθε πράξη ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπόμενη, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἱερῆς τελετῆς ὀνομάζονται «Ἀκολουθίες». Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἐδῶ ἡ χρῆση τοῦ ὄρου «Ἀκολουθία», ὅπως ἐπίσης ἡ χρῆση τῶν ὄρων «Τάξις», «Τυπικόν», «Κανόνας», «Λειτουργία» κ.λπ. γιὰ τὶς ἱερῆς ἀκολουθίες: ὑπάρχει σειρὰ, συνέχεια καὶ ἀλληλουχία στὴν δομὴ τῶν ἱερῶν τελετῶν, ὑπάρχει κίνηση, τὸ κάθε βῆμα ὁδηγεῖ στὸ ἐπόμενο. Ἡ τάξη αὐτὴ ἔχει χαρακτηριστὰ καθαρὰ σωτηριολογικὰ, ἔχει σὰν στόχο νὰ οἰκοδομήσῃ σχέση ἐνότητος καὶ κοινωνίας τῶν πιστῶν μεταξύ τους καὶ μὲ τὸν Θεό, ἢ ὅποια οἰκοδομεῖται βάσει πνευματικῶν προϋποθέσεων, εἶναι «κλίμαξ», πρόκειται περὶ οἰκοδομῆς, ποὺ ἔχει θεμέλια καὶ δομὴ.

Αὐτὴ ἡ δομὴ καὶ τὸ βαθύτερο νόημα τῶν ἐπὶ μέρους λειτουργικῶν πράξεων εἶναι ποὺ ζημιώνεται μὲ τὸ νὰ ὀνομάζονται π.χ. «Προσκομιδὴ» ἄλλες πράξεις τῆς Λειτουργίας ἐκτὸς τῆς Ἐναφορᾶς. Συσκοτίζεται ἢ συνείδηση, ὅτι ἡ Ἐναφορὰ ἀποτελεῖ ὅ,τι λέει ἢ λέξη: πράξη προσφορᾶς, καὶ ἡ ἀλήθεια ὅτι ἀπαιτεῖται κάποια ὀρισμένη διαδικασία γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν πράξη αὐτῆς τῆς προσφορᾶς. Χάνεται ἢ σημασία τῶν τελουμένων κατὰ τὴν Ἐναφορὰ καὶ ὅλων ὧν προηγούνται τῆς Ἐναφορᾶς σὰν προπαρασκευαστικῆς ἐνέργειες καὶ διαμόρφωση τῶν προϋποθέσεων ποὺ καταλήγουν σ' αὐτήν. Ἐτσι τέλος ἐπικρατεῖ σύγχυση καὶ ἀκαταστασία, χάνεται ἢ ἔννοια τῆς Λειτουργίας ὡς ἐπιτελουμένου ἔργου ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ κινδυνεύει νὰ καταλήξῃ σὲ ἀλογη καὶ σκοτεινὴν πράξη (μαγείας!).

Ἡ Ἐκκλησία πάντα εἶδε τὴν πράξη τῆς Προσφορᾶς τῶν Τιμίων Δώρων στὸ Θεὸ σὰν μιὰ πράξη ὀλοκλήρου τοῦ Σώματος τῆς Ἐκκλησίας, βάσει ὀρισμένων προϋποθέσεων ποὺ ἀνοίγουν στὴν λατρεύουσα Κοινότητα τὸν δρόμο αὐτῆς τῆς Προσφορᾶς. Ὁ Ἀσπασμὸς τῆς Εἰρήνης πρὸ τῆς Ἐναφορᾶς καθιερώθηκε ἀκριβῶς ὡς πράξη συμφιλίωσης τῶν πιστῶν μεταξύ τους πρὶν τὴν προσφορὰ τῆς Θυσίας, διότι κατὰ τὴν ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ ἢ συμφιλίωση τῶν πιστῶν μεταξύ τους εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν προσφορὰ Δώρων στὸ Θεὸ (Ματθ. 5: 23-24). Εἶναι ἐπίσης πολὺ χαρακτηριστικὸ ἐδῶ ὅτι ἡ τάξις τῆς Λειτουργίας ἀναπτύχθηκε μὲ προσθήκες, οἱ ὁποῖες ἀκριβῶς δίνουν ἔμφαση

στὶς προϋποθέσεις καὶ στὴν ἀπαιτούμενη προετοιμασία γιὰ τὴν Ἁγία Ἀναφορά. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀπλή κίνηση νὰ παραλάβει ὁ Προεστὼς τῆς Εὐχαριστίας (ὁ Ἐπίσκοπος ἢ κάποιος Πρεσβύτερος) στὰ χέρια τοῦ ἄρτο καὶ ποτήριο οἴνου γιὰ νὰ ἀπαγγεῖλει ἐπ' αὐτῶν τὴν Ἀναφορά, κατέληξε στὴν μεγαλοπρεπὴ καὶ ἐπιβλητικὴ λιτανεία τῆς Μεγάλης Εἰσόδου. Διερωτᾶται λοιπὸν κανεὶς, ἂν ἔχει τελεσθεῖ «Προσκομιδῆ» (πράξη προσφορᾶς δώρων ἢ θυσίας στὸ Θεὸ) πρὶν τὸν Ἀσπασμὸ, ἢ πρὶν τὴν Μεγάλῃ Εἰσοδο, τότε ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς Μεγάλῃ Εἰσόδου ἢ τοῦ Ἀσπασμοῦ; Πρόκειται γιὰ στεῖρους λειτουργικοὺς τύπους ἄνευ σκοποῦ; Μὲ τὸ νὰ ὀνομάζουμε ἐμεῖς σήμερα «Προσκομιδῆ» (δηλ. προσφορὰ θυσίας) τὴν προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων πρὶν τὴν Λειτουργία, δηλαδὴ μία πράξη ποὺ προηγεῖται ὅλων αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων ποὺ ἀναφέραμε καὶ ἡ ὁποία δὲν ἀπαιτεῖ τὴν συμμετοχὴ ὁλοκλήρου τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας (διότι ὅπως εἶπατε τελεῖται κατ' ἴδιαν ἀπὸ ἓνα κληρικό), χάνεται ἢ δὲν χάνεται τὸ νόημα τῶν τελουμένων; Ἐὰν τὰ Τιμια Δώρα ἔχουν προσφερθεῖ στὸν Θεὸ πρὶν νὰ γίνῃ ἡ Σύναξις τῶν πιστῶν, πρὶν τὰ Ἀναγνώσματα, πρὶν τὴν Μεγάλῃ Εἰσοδο, πρὶν τὸν Ἀσπασμὸ τῆς Εἰρήνης, τότε ... ποιὸς ὁ λόγος νὰ γίνουιν ὅλα αὐτά;

2. Τὸ δεύτερο, τὸ ὁποῖο συσκοτίζεται μὲ τὸ νὰ ὀνομάζεται «Προσκομιδῆ», ἡ προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων καὶ ὄχι ἡ Ἀναφορά, ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς τῆς Ἀναφορᾶς καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐπιτελεῖται ἡ προσφορὰ καὶ ὁ καθαγιασμοὸς τῶν Δώρων κατὰ τὴν Ἀναφορά. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ὄρος «Προσκομιδῆ» χρησιμοποιήθηκε ὡς τίτλος ὁλόκληρης τῆς Ἀναφορᾶς καὶ ὄχι μέρους αὐτῆς. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: συνήθως ἐντοπίζουμε τὸ ἐνδιαφέρον μας σὲ μιὰ συγκεκριμένη στιγμή τῆς Ἀναφορᾶς, τὴν στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἱερεὺς ὑψώνει τὰ Τιμια Δώρα ἐκφωνώντας «τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν Σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα»⁶⁰, καὶ στὴν Ἐπίκληση ποὺ ἀκολουθεῖ. Ρίχνουμε ὅλο τὸ βάρος ἐκεῖ καὶ παραβλέπουμε ἢ ἀγνοοῦμε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς, αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ προηγεῖται ἢ ἔπεται αὐτοῦ τοῦ σημείου. Δὲν θέλουμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό, ἀλλὰ εἶναι

60. Στὴν χειρόγραφη παράδοση ἡ ὀρθὴ ἐκφορὰ εἶναι «... τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν Σοὶ προσφέροντες κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα...». Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθῆναι 1982, σσ. 110, 182. Ἰ. Φουντούλη, *Βυζαντιναὶ Θ. Λειτουργίαι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, «Κείμενα Λειτουργικῆς 12», Θεσσαλονίκη 1978, σ. 48.

καὶ πάλι ἐντυπωσιακὸ ἐδῶ νὰ δοῦμε ὅτι στὴν Ἀρχαία Ἐκκλησία ἡ ἔμφαση δινόταν ἄλλοῦ. Ἡ ἔμφαση εὐρίσκετο μᾶλλον στὸ πρῶτο μέρος τῆς Ἀναφορᾶς, ποῦ ἦταν ἡ προσφορά εὐχαριστίας καὶ δοξολογίας, γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὄλο τὸ μυστήριον ὀνομάστηκε μὲ μιὰ λέξη «*Εὐχαριστία*». Στὴν Ἀρχαία Ἐκκλησία παρατηροῦμε ὅτι τὸ περιεχόμενο τῆς Ἀναφορᾶς ἦταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ εὐχαριστιακὸ καὶ δοξολογικὸ, ἢ Ἀναφορὰ ἦταν ἀπλῶς μιὰ προσφορά «*Εὐχαριστίας*»! Στὴν Διδαχὴ π.χ. δὲν ὑπάρχει καμμία διατύπωση ἢ ἔκφραση προσφορᾶς δώρων (ἀντικειμένων, πραγμάτων) στὸ Θεό, οὔτε ἐπίκληση καθαγιασμοῦ τῶν Δώρων, ἐνῶ τὸ περιεχόμενο τῆς εὐχῆς εἶναι καθαρὰ εὐχαριστιακὸ καὶ δοξολογικὸ. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἰγνάτιο καὶ τὸν ἅγιο Ἰουστίνου τὰ Τίμια Δῶρα ἀντὶ ἄλλης ὀνομασίας λέγονται ἀπλῶς «*Εὐχαρισθηθέντα*», ἢ μόνον «*Εὐχαριστία*». Σὰν νὰ εἶναι δηλαδὴ ἡ ἔκφραση Εὐχαριστίας ἐπὶ τῶν Τιμίων Δώρων ἀρκετὴ γιὰ νὰ τὰ καταστήσει προσφερόμενα στὸν Θεὸ καὶ ἡ προσφορά αὐτὴ γιὰ νὰ γίνουν αὐτὸ ποῦ εἶναι νὰ γίνουν, δηλαδὴ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ. (Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι μιὰ διατύπωση προσφορᾶς ἢ ἐπικλήσεως εἶναι περιττές, ἀλλὰ ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία θεωροῦσε αὐτομάτως ὅτι ἡ ἔκφραση εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεὸ εἶναι αὐτομάτως καὶ προσφορά καὶ ἐπίκλησις: «*πάν κτίσμα Θεοῦ καλὸν ... μετὰ εὐχαριστίας λαμβανόμενον ἁγιάζεται γὰρ διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως*»⁶¹). Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς Ἀναφορὰς τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ποῦ σήμερα ἀποτελοῦν κυρίως τὶς Ἀναφορὰς ποῦ χρησιμοποιεῖ ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἡ ἀρχικὴ ἔκφραση τοῦ ρήματος «*προσφέρω*» στὸ «*τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν ...*» δὲν ἦταν «*προσφέροντες*», ὅπως ἐσφαλμένα ἔχει ἐπικρατήσῃ, ἀλλὰ «*προσφέροντες*», ὅπως ὁμόφωνα μαρτυροῦν τὰ χειρόγραφα⁶². Τὸ δὲ «*κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα*» δὲν φαίνεται νὰ ἀναφέρεται στὸ «*προσφέροντες*» ἀλλὰ στὰ ρήματα ποῦ ἀκολουθοῦν, δηλ. στὰ «*Σὲ ὑμνοῦμεν, Σὲ εὐλογοῦμεν κ.λπ.*» Αὐτὸ ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία. Δηλώνει ὅτι ἡ ἔμφαση στὴν τόσο σημαντικὴ αὐτὴ φράση δὲν εὐρίσκετο στὸ «*προσφέροντες*», ποῦ δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἐπιρρηματικὴ μετοχή, ἀλλὰ στὰ ρήματα «*ὑμνεῖν*», «*εὐχαριστεῖν*» κ.λπ. ποῦ ἀκολουθοῦσαν σὲ ἐνεστῶτα ὀριστικῆς καὶ τὰ ὅποια ἦταν τὰ ρήματα τῆς προτάσεως. Ἡ ἀρχικὴ δηλαδὴ διατύπωση εἶναι:

«μεμνημένοι ..., προσφέροντες ..., Σὲ ὑμνοῦμεν, Σὲ εὐλογοῦμεν,

61. Α' Τιμ. 4,4.

62. Βλ. ἀνωτέρω ὑποσημείωση 60.

Σοὶ εὐχαριστοῦμεν [κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα] κ.λπ.»⁶³

Κατὰ συνέπειαν ἡ κύρια πράξις δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὴν προσφορὰ Δώρων ἄνευ ἄλλης τινὸς παραμέτρου, ἀλλὰ ὕμνος, αἶνος καὶ εὐχαριστία, διὰ τῶν ὁποίων προσφέρονται τὰ Δῶρα, ἀναγόμενα δηλαδὴ ὡς εὐχαριστήρια πρὸς τὸν Θεό.

Τὸ συμπέρασμα τῆς παρατηρήσεως ποὺ μόλις κάναμε δὲν σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν Ἄναφορὰ δὲν προσφέρονται τὰ Δῶρα, ἀλλὰ μόνο Ὑμνος καὶ Εὐχαριστία (σὲ ὅλο τὸ ἄρθρο μας αὐτὸ ἀκριβῶς προσπαθοῦμε νὰ ἀποδείξουμε, ὅτι τὰ Δῶρα προσφέρονται στὸν Θεὸ κατὰ τὴν Ἄναφορὰ καὶ ὄχι μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη πράξις τῆς Λειτουργίας). Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι τὸ πῶς προσφέρονται τὰ Δῶρα. Μὲ τίς παρατηρήσεις ποὺ κάναμε φαίνεται ὅτι τὰ Δῶρα προσφέρονται ἐν εὐχαριστία, διὰ εὐχαριστίας καὶ ὡς εὐχαριστία πρὸς τὸν Θεὸ ἐκ μέρους ὅλου τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προσφορὰ τῶν Τιμίων Δώρων στὸ Θεὸ δὲν εἶναι «μετάβασις τοπικὴ». Ἡ ἐναπόθεση Δώρων στὸ Θεὸ ἔχει χαρακτῆρα πνευματικὸ, τελεῖται διὰ προσευχῆς, καὶ ἡ προσευχὴ αὐτὴ εἶναι κοινὴ καὶ σύμφωνος⁶⁴ εὐχῇ εὐχαριστίας. Τὰ Δῶρα προσφέρονται καὶ ἀγιάζονται «διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως»⁶⁵. Ἡ Ἐκκλησία λοιπὸν πάντα ἐβλεπε τὴν Ἐπίκληση, ὄχι ὡς ἀπομονωμένο τμῆμα τῆς Λειτουργίας, ἀλλὰ ὡς μέρος τῆς Ἁγίας Ἄναφορᾶς, τῆς ὁποίας τὸ πλῆρες περιεχόμενο εἶναι κυρίως εὐχαριστήριον καὶ δοξολογικόν⁶⁶. Ἡ Ἐκκλησία εἶδε ὁλόκληρη τὴν Ἁγία Ἄναφορὰ (μαζὶ μὲ τὸ πρῶτο μέρος) ὡς εὐχὴ Ἐπικλήσεως. Κατὰ συνέπειαν ἡ Ἄναφορὰ δὲν εἶναι μία μηχανικὴ προσφορὰ κάποιων ὑλικῶν ἀντικειμένων στὸν Θεὸ γιὰ νὰ καθαγιαστοῦν σχεδὸν μαγικά. Ἡ Ἄναφορὰ εἶναι κυρίως μία πράξις εὐγνωμοσύνης καὶ εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεό, καὶ μάλιστα τὸ ἀποκορύφωμα τῆς εὐγνωμοσύνης καὶ τῆς εὐχαριστίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅλης τῆς Κτίσεως διὰ τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸν Θεό, εὐχαριστίας γιὰ τὸ δῶρο τῆς Ὑπάρξεως καὶ τῆς Σωτηρίας ποὺ ἐπιτέλεσε ἡ

63. Ἐλπίζουμε νὰ μᾶς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία σὲ ἄλλο ἄρθρο νὰ προβοῦμε σὲ μιὰ φιλολογικὴ καὶ ιστορικὴ ἀνάλυση τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν θέση ποὺ παρουσιάζουμε ἐδῶ ὡς πρὸς τὴν σύνδεση τοῦ «κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα» μὲ τὸ «Σὲ ὑμνοῦμεν κ.λπ.» καὶ ὄχι μὲ τὸ «προσφέροντες».

64. Πρβλ. εὐχὴ τρίτου Ἀντιφώνου Λειτουργίας: «Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφῶνους ἡμῖν χαρισάμενος προσευχάς...».

65. Α' Τιμ. 4,4.

66. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ διατύπωση τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα στὴν ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας: «οὐ μόνον ἰκεσίος αὐτῆ ἡ προσαγωγή τῆς θυσίας ἀλλὰ καὶ χαριστήριος ...», «... καὶ εὐχαριστεῖ δι' αὐτῶν (= τῶν Δώρων) τῷ Θεῷ καὶ τὴν ἰκεσίαν προσάγει ...» Νικολάου Καβάσιλα, «Εἰς τὴν

Ἐπιγάμης Του⁶⁷. Χωρὶς τὴν Εὐγγνώμονα στροφή τῆς Κτίσεως πρὸς τὸν Κτίστη καὶ τὴν Προσφορὰ Εὐχαριστίας, οὔτε προσφορὰ τῶν Δώρων στὸ Θεὸ μπορεῖ νὰ ἐπιτελεσθεῖ, οὔτε Ἐπίκληση, οὔτε Καθαγιασμός: «πᾶν κτίσμα Θεοῦ καλὸν ... μετὰ εὐχαριστίας λαμβανόμενον ἁγιαζέται γὰρ διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως»⁶⁸.

Γι' αὐτὸ καμμία ἄλλη πράξι πλὴν τῆς Ἐπιγάμης καὶ χωρὶς τὴς προϋποθέσεις τῆς Ἐπιγάμης δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ ἀποτελέσει πράξι Προσφορὰς τῶν Τιμίων Δώρων στὸ Θεὸ, παρὰ μόνον αὐτὴ ἢ πράξι, ἢ ὁποῖα εἶναι πράξι εὐχαριστίας καὶ εὐγνωμοσύνης, καὶ τῆς ὁποῖας ἔχει προηγηθεῖ ἢ σύναξι τῶν πιστῶν «ἐπὶ τὸ αὐτό», ἢ καθαροσὶα διὰ τῶν Ἰερῶν Ἐπιγάμης, ἢ συμφιλίωσι διὰ τοῦ Ἐπιγάμης κ.λπ.

Εἶναι, λοιπόν, πρωτίστως σημασίας νὰ τονισθεῖ καὶ πάλι ὁ χαρακτῆρας τῆς Ἐπιγάμης ἀκριβῶς ὡς Προσφορὰς Εὐχαριστίας καὶ ὡς Προσκομιδῆς Δώρων Εὐχαριστίας⁶⁹, καὶ ὄχι μόνον ὡς «στιγμῆς μεταβολῆς», διότι ἡ μεταβολὴ προϋποθέτει τὴν προσφορὰ καὶ τὴν εὐχαριστία. Ἡ πράξι τῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ, ὅπως διδάσκει ἡ Ἐπιγάμης Ἐκκλησία, εἶναι ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δηλαδὴ ἔργο Κοινωνίας καὶ Ἐπιγάμης⁷⁰. Μόνον ὅταν ἐλευθερεθῶ καὶ ἐν ἐπιγάμης ἢ κτίσι στροφεῖ πρὸς τὸν Κτίστη μπορεῖ

Θεῖαν Λειτουργίαν», Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν, τ. 22, Πατερικαὶ Ἐκδόσεις Γρηγόριος ὁ Παλαμάς, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 170-171.

67. Νομίζουμε, ὅτι μιὰ ἀνεπανάληπτη σὲ διατύπωσι παρουσίασι τῆς σημασίας αὐτῆς τῆς εὐχαριστήριας στροφῆς τῆς Κτίσεως πρὸς τὸν Κτίστη διὰ τῆς Εὐχαριστίας τῆς Ἐκκλησίας, βρίσκειται στὸ ἄρθρο τοῦ Μητροπολίτου Περγάμου Ἰωάννου (Ζηζιούλα), «Χριστολογία καὶ Ἐπιγάμης», *Σύναξι* 2 (1982), σσ. 14-15.

68. Ἀ' Τιμ. 4,4.

69. Πρβλ. τὴν ἔκφρασι «τὴν τοῦ θεοῦ δώρου προσκομιδῆν» στὴν Φιλόθεο Ἱστορία (Migne P.G. 82, 1429D), ποῦ, ὅπως διαπιστώσαμε πῶς πάνω, εἶναι διατύπωσι ἀναφερόμενη στὴν Ἐπιγάμης.

70. Στὴν Καινὴ Διαθήκη ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι πάντα παρουσία Κοινωνίας καὶ Ἐπιγάμης. Πρβλ. χωρὶς ὅπως: «παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ Πνεύματος» Ρωμ. 15,30, «ὁ δὲ καρπὸς τοῦ Πνεύματος ἐστὶν ἀγάπη...» Γαλ. 5,22, «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν» 2 Κορ. 13,13, «οὗ δὲ τὸ Πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία» 2 Κορ. 3,18. Τὴν θέσι αὐτῆ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖα Πνεῦμα Ἅγιο, Ἐλευθερία καὶ Κοινωνία συνδέονται ἀρρηκτα, παρουσίασε στὶς μέρες μας, μὲ ἐξαιρετικὴ βαθύτητα, ὁ Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης σὲ πολλὰς ἀπὸ τὴς μελέτες ἢ ἄρθρα του. Ἐνδεικτικὰ μόνον ἀναφέρουμε μετὰ ἄλλων τὴν συλλογὴ ἄρθρων του, ποῦ δημοσιεύθηκε στὰ ἀγγλικά μὲ τὸν τίτλο «Being as Communion» (New York 1985), καὶ ἰδίως τὰ ἄρθρα «Truth and Communion», αὐτόθι, σ. 67-122, «Christ, the Spirit and the Church», αὐτόθι, σ. 123-142, τῆς συλλογῆς αὐτῆς.

νὰ γίνει δεκτικὴ τῆς Χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Γι' αὐτὸ λοιπὸν ἡ Ἄναφορὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μόνον Ἐπίκληση, ἀλλὰ καὶ ἐκ μέ-
ρους ὅλων τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας πράξι Προσφορᾶς καὶ Εὐχαρι-
στίας, πράξι Κοινωνίας καὶ Ἐλευθερίας!

«Πρόσχωμεν τῇ Ἁγίᾳ Ἄναφορᾷ.

Ἐν εἰρήνῃ προσφέρωμεν ἔλεος, εἰρήνην, θυσίαν αἰνέσεως».